

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS ISTORIJA IR ŠIUOLAIKINĖS TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ TEORIJOS

ZENONAS NORKUS

Straipsnyje nagrinėjamas šiuolaikinių tarptautinių santykių teorijų vaisin-gumas senosios Lietuvos valstybės (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, LDK) istorijai nuodugniau nušviesti. Tarptautinių santykių sistemos, kaip tarptautinių santykių teorijos, objekto sąvoką siūloma pakeisti platesne tarppolitijinės siste-mos, o tarptautinės visuomenės – tarppolitijinės visuomenės sąvoka. Parodomas konstruktyvistinės Aleksandro Wendto „hobsiškosios anarchijos kultūros“ sąvokos neadekvatumas ikinvestfališkosios Europos tarppolitijiniams santykiams. Kritikuo-jamas Hedley Bullo, kuris tarptautinės teisės ir tarptautinės visuomenės atsiradimą europocentriškai sieja su 1648 m. Vestfalijos taikos sutarties nuostatomis, požiūris. Integrali straipsnio dalis yra atvejo tyrimas, kuriame kritiškai apvalytos nuo europo-centrinių ir modernistinių apnašų šiuolaikinių tarptautinių santykių teorijų sąvokos taikomos LDK istorijai (iki 1569 m.) nušviesti. Atskleidžiama LDK priklausomybė dviem skirtingoms (Vidurio Europos ir Rytų Europos) tarppolitijinėms sistemoms. Vidurio Europos tarpolitijinėje sistemoje LDK laikysena buvo gynybinė, o Rytų Europos siuzerenos valstybės sistemoje (M. Wighto prasme) LDK užsienio poli-tikos strateginis tikslas buvo siuzereno vaidmens perėmimas iš Aukso ordos. Tik trumpam (XV a. trečiame dešimtmetyje) pasiekusi šį tikslą, vėliau LDK nesugebėjo atlikti didžiosios valstybės vaidmens XV a. Rytų Europoje besiformuojančioje daugiapolėje suverenų valstybių sistemoje, t. y. apsaugoti šią sistemą nuo žlugimo ir transformacijos į Maskvos imperiją.

Zenonas Norkus – Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto Sociologijos katedros profesorius, habilituotas daktaras (el. paštas: zenonas.norkus@fsf.vu.lt).

© Zenonas Norkus, 2009

Straipsnis įteiktas redakcijai 2009 m. rugpjūčio 26 d.

Straipsnis pasirašytas spaudai 2009 m. lapkričio 9 d.

Ivadas

Istorijos ir dažniausiai socialiniams mokslams priskiriamos tyrimų srities, žinomos „tarptautinių santykių studijų“ (TSS) pavadinimu, santykiai – ypatingi. Istorija yra viena seniausių humanistikos šakų, o TSS socialinių mokslų šeimoje yra bene jauniausia. Kartu jos turi bent vieną bendrą „protėvį“. Tai „Peloponeso karo istorijos“ autorius Tukididas (apie 460–395 m. pr. Kr.), kuris TSS vadovėliuose visada paminimas kaip vienos iš TSS prieigų (realizmo) pradininkas. Kaip žinoma, Tukididas analizavo įvykius, kuriuos pats stebėjo ir kuriuose dalyvavo. Šiuolaikinėse TSS tokie darbai vadinami „atveju tyrimais“. Požiūris, kad istorija yra apie praeitį – bent tiek nutolusią laike, kad nebėra gyvų jos dalyvių arba vis dar išlaptintų jos dokumentų – įsitvirtino XIX a. pradžioje. Jis siejamas su Leopoldo von Ranke's (1795–1886), kurį amžininkai laikė istorijos kaip mokslo pradininku, vardu. Kaip ir daugybė kitų XIX a. istorikų, L. Ranke manė, kad istorija prasideda kartu su valstybe, o jos pagrindinis turinys – valstybių tarpusavio santykiai („užsienio politikos pirmenybės“ principas).

Praeities ir dabarties skirtumas yra ne vienintelis ir ne pats svarbiausias riboženklis, kurį galima panaudoti TSS ir istorijos dalykinėms sritims atskirti. Kaip aiškino Badeno neokantininkai, istorija individualizuoja, o teorija apibendrina (generalizuoja). Netgi kai tiesioginis tyrimo objektas yra pavienis atvejis, TSS tyrėjas jį nagrinėja, siekdamas iškelti arba patikrinti bendrus teiginius, kurie galioja ne tik šiam atvejui, o istorikui jis yra įdomus pats savaime. TSS atskiru mokslo dalyku tapo ne tada, kai atsirado istorikų, apribojusių savo interesų sritį dabartiniais tarptautiniais santykiais, bet kai atsirado teoretikų, pasiryžusių atskleisti jų „esmę“.

Šio straipsnio tikslas yra atsakyti į klausimą, ar (ir kuo) šiuolaikinės tarptautinių santykių (TS) teorijos gali būti vaisingos, aiškinant ir interpretuojant senosios Lietuvos valstybės, dažniausiai vadinamos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos (LDK) vardu, istoriją? Nuo savo

atsiradimo XIII a. iki Liublino unijos 1569 m. LDK buvo suvereni valstybė. Pasakojimai apie jos karus ir kitokius santykius su gretimomis valstybėmis užpildo didžiąją šiam laikotarpiui skirtą istorijos vadovėlių ir sintezių puslapių dalį. Yra ir studijų, specialiai skirtų jos užsienio politikai¹. Kadaise Immanuelis Kantas teigė, kad juslės be intelektinių sąvokų yra aklos, o pačios tos sąvokos be empirinių duomenų – tuščios. Nėra taip, kad LDK istorijos tyrėjai, nuodugniai ištyrę visus pirminius LDK užsienio politikos šaltinius, būtų buvę teoriškai akli kaip kokie kačiukai. Tačiau tos sąvokos ir koncepcijos, kurios vartojamos netgi pačiose naujausiose LDK istorijos sintezėse², tapo bendrojo humanitarinio išsilavinimo dalimi iki paskutiniųjų trijų–keturių dešimtmečių TS teorijos bumo. Jo pradžia galima sieti su Kennetho Waltzo veikalą „Tarptautinės politikos teorija“ paskelbimu 1979 m.³ Maždaug tuo pat metu pasirodė paradigminiu neoliberaliosios⁴, o pasibaigus šaltajam karui – ir konstruktyvistinės priegios veikalų⁵.

Ar juose galima rasti sąvokų gana gerai žinomiems LDK istorijos faktams naujai ir giliau nušviesti? Jeigu (vartojant jau kitą metaforą) į praeities faktus neįmanoma žiūrėti kitaip, kaip per teorijų prizmę, ar galima mūsų praeityje ką nors pamatyti aiškiau, pakeitus įprastus (tokius įprastus, kad dėl įpratimo net nejaučiame juos turį savo akyse) lęšius naujais, ką tik pagamintais Jungtinių Amerikos Valstijų ir Jungtinės Karalystės TS teorijų fabrikuose?

Tokiam pasižvalgymui skirtos antroji ir trečioji straipsnio dalys. Antroje dalyje aptariama LDK vieta bei vaidmuo tarptautinėje politikoje nuo XIII a. iki Vytauto mirties, o trečioji skirta povytautinei Lietuvai. Tačiau pirma vis dėlto reikia labai glaustai pristatyti pačius tuos lęšius. Kaip ir kiti socialinių mokslų dalykai, akademinė „kova už būvį“ skatina tyrėjus labiau pabrėžti savo pažiūrų originalumą, negu panašumus į kitas koncepcijas. Tad specialiojoje literatūroje skiriama daugybė paties realizmo (klasikinis realizmas⁶, neorealizmas⁷, struktūrinis realizmas⁸ ir t. t.) bei kitų teorinių priegių atmainų.

Kadangi šiuolaikinės tarptautinių santykių teorijos šioje knygoje yra įdomios tik kaip idėjų LDK istorijai interpretuoti šaltinis, vidiniai tos pačios krypties skirtumai nebus ryškinami ir aptariami.

Gilintis į atskirų teoretikų pažiūrų niuansus nėra galimybės dar ir dėl to, kad dalį ribotos straipsnio erdvės teks skirti tiems lėšiams pritaikyti, kad jie tiktų antrajam uždaviniui spręsti. Mat beveik visos šiuolaikinės TS teorijos buvo išplėtos visai kitiems tikslams: aiškinti šiuolaikinę tarptautinę politiką ir numatyti jos raidos tendencijas⁹. Tų teorijų kūrėjai tiek, kiek taiko jas istorijai, apsiriboja Europos valstybių po Vestfalijos taikos sutarties (1648 m.) tarpusavio santykių istorija. Kai kurie iš jų abejoja, ar jos iš viso gali būti pritaikytos kitoms epochoms ir istoriniams kontekstams, kuriuose nėra modernių europietišku (suverenių teritorinių) valstybių. Straipsnio autoriaus nuomone, toks pritaikymas įmanomas, TS teorijas tinkamai adaptavus – pašalinus (kiek tai įmanoma) jų europocentrines ir modernistines deformacijas (*bias*). Antroji ir trečioji straipsnio dalys abi drauge sudaro atvejo tyrimą, kuriame parodomas pirmoje dalyje kritiškai adaptuotą šiuolaikinių TS teorijų sąvokų vaisingumas ikimoderniųjų laikų tarptautinės politikos istorinei analizei.

Taip darydamas, straipsnio autorius nėra pionierius, o eina pėdomis tų šiuolaikinių autorių, kurie tikrina (o kartu ir modifikuoja) įtakingas TS teorijas, taikydami jas už moderniojo povestfalinio konteksto ribų. Tai daroma A. Ecksteino¹⁰, M. Liverani¹¹, S. Kaufmano¹², V. Tin-Bor Hui¹³ ir kitų autorių darbuose¹⁴. Taigi, straipsnis yra kuklus lietuviškas indėlis į kur kas platesnį tarptautinio masto sąjūdį, kurį galima vadinti ir istoriniu posūkiu TS teorijoje, ir teoriniu posūkiu TS istorijoje. Kartu šis straipsnis pratęsia ciklą autoriaus straipsnių, kuriuose LDK istorijai interpretuoti jau buvo taikytos šiuolaikinės lyginamosios politikos ir imperiologijos teorinės koncepcijos¹⁵.

1. Tarptautinių santykių teorija ir istorija: teorinių paradigmų įžvalgos ir akidangčiai

Realistus vienija požiūris, kad konfliktas dėl ribotų pragyvenimo išteklių yra amžina ir neišvengiama žmonių bendro gyvenimo apibrėžtis. Pačioje Naujųjų laikų pradžioje šį požiūrį Thomas Hobbes'as klasikiniu pavidalu išreiškė teiginiu, kad „visų karas su visais“ yra natūrali ar prigimtinė žmonijos būklė. Tai būklė, kai kiekvienas savo tikslams pasiekti yra laisvas naudoti pačias efektyviausias priemones – apgaulę ir smurtą. Tačiau kol šios priemonės naudojamos, žmonės neturi nei stimulo, nei galimybių užsiimti produktyvia, turta kuriančia veikla: visų jų laiką ir kitokius išteklius suryja žūtbūtinė kova dėl tų pragyvenimo išteklių, kuriuos gatavu vartoti pavidalu galima rasti gamtoje, perskirstymo. Ši būklė pasikeičia sudarius visuomeninę sutartį kaip valstybės steigties aktą. Svarbiausias jos turinys – visų sutarties subjektų įsipareigojimas nebenaudoti smurto kaip priemonės savo tikslams pasiekti ir perduoti monopolinę šios priemonės naudojimo teisę suverenumui arba valstybei¹⁶. Esminė jos funkcija – vidaus taikos palaikymas, t. y. valstybės piliečių ar pavaldinių saugumo užtikrinimas.

Valstybė verčia savo visateisius piliečius arba pavaldinius vienas prieš kitą nebenaudoti smurto, nors smurtas gali būti priemonė, kurią jos visateisiams piliečiams arba pavaldiniams leidžiama naudoti prieš tuos, kurie yra nuo jų asmeniškai priklausomi – žmonas, vaikus, vergus, baudžiauninkus. Tačiau ilgainiui smurto naudojimas prieš kitus vis labiau ribojamas, vis nuosekliau įgyvendinant valstybinę smurto monopoliją. Tokią valstybės sampratą išreiškia ir bene pats įtakingiausias valstybės apibrėžimas, kurio autorius yra Maxas Weberis. Jis sako, kad valstybė yra politinė prievartinė korporacija, kurios „administracinis aparatas sėkmingai pretenduoja į teisėtą fizinės prievartos monopoliją tvarkai tam tikroje teritorijoje įgyvendinti“¹⁷.

Valstybingumo principas yra hierarchija, o anarchija reiškia visų lygybę. Veikėjas, įtrauktas į hierarchiją, mainais už savo elgesio kon-

trolės perdavimą kitam įgyja saugumą arba pažadą padėti jį užtikrinti. Anarchijos sąlygomis kiekvienas veikėjas gali pasikliauti tik savo jėgomis. Jis tuo saugesnis, kuo galingesnis. Kadangi visi nori būti saugūs, tai visi siekia įgyti kuo daugiau galios arba sužlugdyti tokį pat kitų siekį. Taip visuotinis saugumo kiekis ir atveda į tą „visų karą su visais“, kurį Th. Hobbes'as tapatino su anarchijos būseną¹⁸. Valstybės atsiradimas leidžia šią problemą išspręsti jos viduje. Tačiau tol, kol egzistuoja valstybė daugiskaita, tas sprendimas yra tik lokalinis. Globaliai problema neišsprendžiama, nes, užtikrinus vidaus taiką, „visų karas su visais“ lieka pačių valstybių tarpusavio santykių principas.

Realistinė tarptautinių santykių teorija savo uždaviniu laiko šios anarchijos tarp valstybių dėsnį atskleidimą. Svarbiausias jų yra galios balanso dėsnis: kai vienas iš tarptautinės sistemos narių tiek sustiprėja, kad tampa grėsmės šaltiniu savo kaimynams, jie prieš jį sudaro koaliciją, blokuojančią pirmojo nario mėginimus pakeisti *status quo*. Tokį mėginimą sužlugdžius, didžiausiu grėsmės šaltiniu tampa galingiausias blokuojančios koalicijos narys. Tokiu atveju koalicija susidaro jau prieš jį, ir į ją įtraukiamas ankstesnysis priešininkas, galbūt, tik neseniai nugalėtas sąjungininkų. Panašiai kaip rinkos, kurios kiekvienas dalyvis žiūri tik savo naudos, konkurencija užtikrina optimalų išteklių panaudojimą, taip galios balanso mechanizmas tarptautinėje sistemoje užtikrina jos atskirų narių saugumą. Laiku pasirinkdamos tinkamus koalicijos partnerius, gali išlikti net mažos ir silpnos valstybės.

Yra du pagrindiniai keblumai, su kuriais susiduriame, mėgindami taikyti realistinę teoriją viduramžių Europos politiniam gyvenimui analizuoti. Pirma, daugumą viduramžių Europoje egzistavusių politinių darinių (gal tik išskyrus Angliją po normanų nukariavimo 1066 m. ir tų pačių normanų sukurtą Abiejų Sicilijų karalystę dabartinėje Pietų Italijoje) keblu pripažinti valstybėmis, matuojant juos minėtu M. Weberio valstybės apibrėžimu¹⁹. Viduramžių Europos valdovai administracinių aparatų, pajėgių įgyvendinti teisėtos fizinės

prievartos monopoliją, savo žinioje neturėjo, o ir nesiekė tokios monopolijos. Antra, nebuvo aiškaus skirtumo tarp „vidaus“ ir „užsienio“ politikos reikalų – juo labiau kad tuometinė tarptautinė teisė nežinojo nė vieno valdovo, žemesnio už popiežių ir Šventosios Romos imperijos imperatorių, suverenumo sąvokos (nors kai kurie tokie žemesni valdovai į jį ir pretendavo, skelbdamiesi „imperatoriais“, kad ir neuniversaliais, t. y. tik „savo karalystėje“).

Jau pats „tarptautinių santykių“ teorijos, kai ji taikoma už povestfališkojo konteksto ribų, pavadinimas yra anachronistiškas, jeigu patikėsime ta didžiule „nacionalizmo studijų“ literatūra, kuri įrodinėja, kad nacijų ar tautų Žemėje iki pat Naujųjų laikų nebuvo. Abiem (ir valstybės, ir tautos) atžvilgiais situacija šiek tiek primena tą, kuri susiklostė fizikoje, kai buvo aptiktas radioaktyvumo reiškinys. Savo etimologine, o kartu pradine reikšme (senovės graikų filosofijoje) „atomas“ reiškė smulkiausią nedalomą medžiagos dalelę. Vandenilio ir deguonies atomai šiuolaikinės fizikos prasme tokie nėra. Fizikai neatsisakė „atomo“ termino, kai paaiškėjo, kad atomai nėra nedalomi. Galima sekti jų pavyzdžiu ir kalbėti apie tarpvalstybinius santykius bei tarptautinę politiką taip pat ir tuose kontekstuose, kur nėra nei tikrų valstybių, nei tautų (o tik protovalstybės ir protautės). Vis dėlto pirmenybę teiksime kitam „tarptautinės politikos iki tautų ir valstybių“ problemos sprendimui. Vengiant anachronizmų, TS teorijos objektą geriau vadinti ne „tarptautine sistema“ (angl. *international system*), bet tarppolitijine sistema (angl. *interpolity system*). Tokią sistemą sudaro politijos – žmonių grupės, turinčios valdymo organus, vykdančius politinę valdžią savo nariams ir atstovaujančius joms santykiuose su kitomis panašiomis į jas grupėmis²⁰.

Šiuolaikinės valstybės – tai politijos. Bet politijos – tai ne vien tik šiuolaikinės valstybės, ir ne vien tik valstybės. „Vėberiškos“ valstybės tapo tipiniais ir standartiniais Europos tarppolitijinės sistemos sudedamaisiais vienetais tik Naujaisiais laikais, kai įvyko iki tol čia egzistavusios tarppolitijinės sistemos sisteminis pokytis: pasikeitė

jos narių tapatybės (jais tapo suverenios teritorinės valstybės) ir „žaidimo taisyklės“²⁰. Ilgainiui suverenios teritorinės valstybės tapatybė tapo globaliai privaloma: tik tokie kolektyviniai subjektai, kurie turi tam tikrus atributus (vyriausybė, kontroliuojanti tam tikrą teritoriją ir jos sienas, vėliavą, himną ir kt.), gali pretenduoti į teisėtą narystę – priklausomybę šiuolaikinei globaliai tarppolitijinei sistemai. Tačiau kitais laikais ir kituose civilizaciniuose kontekstuose tarppolitijines sistemas galėjo sudaryti subjektai, kurių tapatybė buvo visai kitokios (gentys, genčių sąjungos, religiniai sąjūdžiai ir kitokie teritoriniai bei eksteritoriniai dariniai). Netgi kalbant apie šiuolaikinį pasaulį keblu neigti, kad tokie dariniai kaip Hezbolla sąjūdis Libane ar šiuo metu jau tik kaip „save patvirtinantis mitas“ teegzistuojanti Al-Kaida taip pat yra šiuolaikinės globalinės tarppolitijinės sistemos nariai (nors ir nelegalūs, neturintys „pilietybės teisių“).

Kita korektūra, būtina taikant realistinę TS teoriją ikinvestfališkiesiems laikams, yra „tarptautinės sistemos“ termino vartojimas ne vienaskaita, bet daugiskaita. Su tokia situacija, kai visame Žemės rutulyje egzistuoja viena vienintelė (globali) tarptautinė sistema, susiduriame tik nuo Naujųjų laikų. Iki 1492 m. politiniai kūnai, egzistavę Senajame ir Naujajame pasaulyje, neabejotinai priklausė skirtingoms tarppolitijinėms sistemoms: jau vien dėl to, kad jų gyventojai netgi nežinojo vieni apie kitų egzistavimą. Tačiau ir vien tik tokio žinojimo nepakanka, kad galėtume konstatuoti priklausomybę tai pačiai tarppolitijinei sistemai. Aleksandro Makedoniečio laikais senovės graikai ir tuometiniai Indijos gyventojai sužinojo vieni apie kitų egzistavimą. Pirmaisiais mūsų eros amžiais senovės romėnus ir kinus susiejo prekybos ryšiai, vykę garsiuoju Didžiuoju šilko keliu. Juo atkeliavo ir Romos imperiją kelis kartus nusiaubusios užkrečiamųjų ligų epidemijos²¹. Tačiau ar Indija, Kinija, Vidurinieji ir Artimieji Rytai bei pietinė ir vakarinė Europos dalis tuo metu jau priklausė tai pačiai tarppolitijinei sistemai?

Kas gi lemia priklausomybę tai pačiai tarppolitijinei sistemai? Kaip atsakymas į šį klausimą dažniausiai cituojama formuluotė, kurią pateikia žymus britų tarptautinių santykių teoretikas Hedley Bullas. Jis sako, kad valstybės priklauso tai pačiai tarppolitijinei sistemai, jeigu jas „siejia reguliarūs ryšiai ir kur, be to, yra jų sąveika, pakankama kiekvienos iš jų elgesį padaryti būtinu kiekvienos kitos valstybės apskaičiavimų elementu“²². Ši apibrėžimą galima sukonkretinti, panaudojus lošimų teorijos – racionalaus pasirinkimo teorijos šakos, kurios objektas yra racionalus pasirinkimas strateginėse situacijose, – žodyną. Būtent, galime teigti, kad politikos A, B, C,... priklauso tai pačiai tarppolitijinei sistemai, jeigu kiekvienos iš jų vyriausybės užsienio ir kai kurie vidaus politikos sprendimai: 1) gali turėti pozityvių arba negatyvių padarinių viena kitos interesams; 2) kiekvienos politikos vyriausybė, formuodama savo užsienio politiką, siekia gauti patikimos informacijos apie kiekvienos kitos politikos interesus ir galimybes reaguoti į jos politiką; 3) kiekvienos politikos vyriausybė savo užsienio politikos sprendimus priima, atsižvelgdama į visų kitų tokių politikų vyriausybių galimus atsakomuosius veiksmus.

Kitaip sakant, politikos priklauso tai pačiai tarppolitijinei sistemai, jeigu yra tos pačios strateginės sąveikos sistemos dalyvės. Analitinis tokios sistemos modelis yra lošimas – ta reikšme, kokia šiam žodžiui teikiama lošimų teorijoje. Pateiktame tarppolitijinės sistemos apibrėžime tiesiog adaptuojamas bendresnis lošimų teorijos strateginės situacijos apibrėžimas, kuriame skiriamaisiais strateginės situacijos požymiais laikoma veikėjų pasirinkimų tarpusavio priklausomybė (kiekvieno pasirinkimo padariniai priklauso nuo to, ką pasirinks kiti veikėjai), veikėjų žinojimas apie tą priklausomybę ir veiksmų pasirinkimas vadovaujantis šiuo žinojimu bei žinojimu apie atitinkamą kitų veikėjų žinojimą. Taigi, būti tam tikros tarppolitijinės sistemos dalyve reiškia būti *to paties* lošimo dalyve.

Išlyga dėl „to paties“ lošimo būtina todėl, kad apskritai vienas veikėjas tuo pačiu metu gali dalyvauti daugiau negu viename lošime.

Tai yra vadinamasis lošimų lizdo (angl. *nested games*) fenomenas²³. Veikėjo pasirinkimams kiekviename atskirame lošime, kuriame jis dalyvauja, daro įtaką jo kontrahentų pasirinkimai kituose lošimuose. Jiems turi įtakos ir jo paties tuose kituose lošimuose tam tikru laiko momentu pasiekti tarpiniai rezultatai: nuo jų priklauso, kiek ir kokių išteklių jis gali panaudoti likusiuose lošimuose. Tačiau lošėjo kontrahentai lošia, nežinodami (dėl to, kad negali žinoti, negali laiku sužinoti, nesidomi), ką daro kiti pirmojo veikėjo kontrahentai, arba negalėdami ar nenorėdami koordinuoti su jais (potencialiais sąjungininkais) savo veiksmų. Vaizdžiai kalbant, tokiu atveju lošiamas ne vienas bendras lošimas prie to paties stalo, bet pirmasis lošėjas lošia kelis skirtingus simultanius lošimus prie kelių skirtingų stalų.

Politijos, priklausančios tai pačiai tarppolitijinei sistemai, palaiko nuolatinius diplomatinius ryšius ir dalyvauja tuose pačiuose karuose – tai kaip sąjungininkės, tai kaip priešininkės. Tai priklauso nuo to, kuri iš jų tam tikru metu yra suvokiama kaip didžiausias grėsmės šaltinis. Žinoma, potencialūs agresoriai ir sąjungininkai visų pirma yra geografiniai kaimynai. Tačiau vienas efektyviausių būdų neutralizuoti kaimyno keliamą pavojų yra sudaryti sąjungą su jo kaimynu, kuris nėra tiesioginis grėsmę patiriančios šalies kaimynas, ir parodyti pirmajam kaimynui, kad jam reikės kariauti dviem frontais (Vakarų ir Rytų arba Šiaurės ir Pietų) prieš du vienas nuo kito geografiškai nutolusius sąjungininkus. Jeigu tokios situacijos tam tikros grupės valstybių santykiuose kartojasi nuolat, tai jos gana įtikinamai byloja apie visų šių valstybių priklausomybę tai pačiai tarppolitijinei (tarppolitinei) sistemai²⁴.

Tarppolitijinės sistemos mastas ir ribos priklauso nuo daugelio aplinkybių: geografinės padėties, ryšių ir transporto technologijų būklės. Dėl geografinės padėties ypatumų atskiromis tarppolitijinėmis sistemomis galima laikyti politinius darinius anglosaksų Britanijoje VII–IX a., Pirėnų pusiasalyje VIII–XV a., Pietų Amerikos Anduose ir Meksikos plokščiakalnyje XIII–XV a.

Iki Naujųjų laikų egzistavusios tarppolitijinės sistemos visos buvo regioninės, žemyninės, tarpžemyninės, bet ne globalios. Net ir po to, kai jau susiformavo globali tarptautinė sistema, jos ribose galima išskirti regionines ir žemynines subsystemas. Nors šiuolaikiniame pasaulyje visos valstybės yra tarpusavyje susijusios, nėra daug valstybių, kurios turėtų interesų ir galėtų projektuoti savo galią visuose žemynuose ir regionuose. XIX a. ir pirmoje XX a. pusėje tokia buvo Didžioji Britanija, XX a. antroje pusėje – JAV ir Sovietų Sąjunga, šiuolaikiniame pasaulyje – tik JAV. Kuo valstybės ekonominė, karinė ir kultūrinė galia mažesnė, tuo siauresnė jos užsienio politikos interesų sritis. Valstybės, kurių interesai ir galia juos apginti aprėpia mažų mažiausiai žemyno masto tarppolitijinę (sub)sistemą, gali būti vadinamos didžiosiomis valstybėmis²⁵.

Svarbiausias tyrėjų, kurie taip modifikuotas ir adaptuotas realistinės TS teorijos sąvokas pamėgino taikyti už europinio povestfališkojo konteksto ribų²⁶, atradimas yra tas, kad Europoje XVII–XX a. egzistavusios daugiapolės tarptautinės politinės sistemos stabilumas – tai veikiau išskirtinis ir šia prasme anomalus reiškinys, o ne bendras dėsningumas, kaip manė ir K. Waltzas, ir jo pirmtakai – klasikinio realizmo atstovai. Visos iki šiol egzistavusios tarptautinės sistemos sugriūdavo – pavirsdavo imperijomis. Kiekviena didžioji istorinė imperija – jos užimtoje teritorijoje egzistavusios tarppolitijinės sistemos ipėdinė.

Tarppolitijinė sistema, sudaryta iš septynių valstybių, buvo „kariaujančių valstybių“ epochos (465–221 m. pr. Kr.) Kinija. Ji virto imperija, vienai jį (Čino valstybei) sutriuškinus ir prisijungus kitas. Tarppolitijinė sistema realistinės teorijos prasme buvo klasikinių laikų (VI–IV a. pr. Kr.) Graikija, kai ją sudarė daugybė dėl įtakos konkuruojančių miestų-valstybių (polių). Ji žlugo, kai visos jos atsidūrė Makedonijos valdžioje, kuri suvienytas Graikijos jėgas panaudojo gretimai Achemenidų imperijai nukariauti. O ši pati susikūrė po pakartotinio Artimųjų Rytų tarppolitijinės sistemos žlugimo VI a.

pr. Kr. Tas žlugimas buvo pakartotinis dėl to, kad dar iki persų visus Artimųjų Rytų kraštus savo valdžiai buvo pajungusi Asirija²⁷.

Analizuodami ir lygindami tarppolitijinių sistemų savidestrukcijos procesus, šiuolaikiniai realistai nurodo, jog nėra jokių garantijų, kad politijos, kurių saugumui ima kelti grėsmę sustiprėjęs kaimynas, imsis bendromis jėgomis stabdyti ir blokuoti jo imperialistinę politiką. Tai yra kolektyvinė gėrybė, kuria suinteresuotiems silpniesiems nariams iškyla kalinio dilema. Nors kiekvienas jų suinteresuotas, kad kylančios galybės hegemonistinė arba imperialistinė politika gautų atkirtį, dar labiau kiekvienos iš jų interesus atitinka tokia įvykių eiga, kai kovos su imperialistine politija išlaidos atitenka kitiems sistemos nariams, o jis pats pasilieka nuošalyje, kad pasinaudotų *tertium gaudens*²⁸ padėties teikiamais pranašumais.

Be šio „atsakomybės permetimo kitam“ (angl. *buckpassing*) mechanizmo, tarppolitijinę sistemą transformuoti į imperiją gali skatinti „prisijungimo prie nugalėtojo“ (angl. *bandwagoning*) mechanizmas, kai silpnesniosios politijos ne jungiasi su kitomis potencialiomis imperialistinės politijos aukomis, bet ieško sąjungos su ja, siekdamos „grobio dalybose“ užsitikrinti savo dalį. Imperialistinė politija šį mechanizmą gali išnaudoti, vykdydama *divide et impera*²⁹ politiką, kuri vėlgi leidžia jai išardyti prieš ją nukreiptas sąjungas ir susidoroti su savo aukomis pavieniui.

Pati radikaliausia alternatyva (neo)realistinei TS teorijai yra konstruktyvizmas, kuris tarptautinių santykių teorijoje atstovauja kultūristinei (arba idealistinei) socialinių reiškinių aiškinimo prieigai. Kertinis konstruktyvizmo akmuo yra teiginys, „kad svarbiausios struktūros, kuriose valstybės dalyvauja, yra sukurtos idėjų, o ne materialijų jėgų. Idėjos nusako valdžios reikšmę ir turinį, būdus, kuriais valstybės pasiekia savo interesus, ir pačius interesus“³⁰.

Jeigu tarppolitijinei politinei sistemai priklausančių politijų vyriausybės mano, kad kitos politijos yra priešai, siekiantys jas užkariauti, tai toje sistemoje vyrauja žymiausio šiuolaikinio konstruk-

tyvizmo atstovo Aleksandro Wendto taip pavadinta „hobsiškoji anarchijos kultūra“. Kultūra kaip tokia yra savaime išsipildanti pranašystė. Laikant kitą politiką potencialia agresore, racionalu elgtis pagal principą „žudyk, arba būsi nužudytas“. Dominuojant hobsiškajai anarchijos kultūrai, visos tarppolitijinės politinės sistemos narės yra revizionistės, tai yra siekia vykdyti imperialistinę politiką, likviduoti visus išorės priešus ir tapti imperijomis. Jeigu tokie siekiai nepasireiškia realia politika, tai ne dėl to, kad būtų laikomi neteisėtais ar amoraliais, bet tiesiog dėl to, kad politija yra per silpna imperialistinei politikai ir todėl yra jos objektas, o ne subjektas.

Tačiau, kitaip nei neorealistai, konstruktyvistai nelaiko tokio politijų elgesio natūraliu, nulemtu pačios tarppolitijinės politinės sistemos prigimties ar „esmės“. Į kitas valstybes galima žiūrėti ir kitaip: ne kaip į priešes, bet kaip į varžoves arba drauges. „Priešo poziciją užima grėsmę keliantys subjektai; jie, vieni kitiems taikydami prievartą, nesilaiko jokių apribojimų; varžovai yra konkurentai, naudojantys prievartą savo interesams ginti, tačiau susilaikydami nuo vieni kitų sunaikinimo; ir draugai yra sąjungininkai, nesprendžiantys konfliktų prievarta bei veikiantys komandoje prieš bendras grėsmes saugumui.“³¹

Anarchijos kultūrą, kurioje valstybės žiūri viena į kitą (dėl to, kad internalizavo tokį požiūrį, arba dėl to, kad joms tai „apsimoka“) arba apsimeta žiūrinčios viena į kitą kaip į varžoves, A. Wendtas pakrikštija Johno Locke'o vardu, nors jai geriau tiktų „vestfališkosios“ arba tarptautinės teisės klasiko Hugo Grotiaus vardas. Mat A. Wendtas teigia, kad tokia kultūra Europos valstybių santykiuose įsiviešpatavo po Vestfalijos taikos (1648 m.), kai suverenumas tapo ne vien faktine pačių galingiausių valstybių savybe, bet ir institutu, įtvirtinusi ir kariškai silpnų valstybių teisę egzistuoti. Principą „žudyk, arba būsi nužudytas“ valstybių santykiuose pakeitęs principas „gyvenk ir leisk gyventi kitiems“. Karas liko teisėta valstybės interesų tenkinimo forma, tačiau jis ribojamas. Teisėtu pripažįstamas karas dėl strateginio

pranašumo arba teritorijos, bet ne karas, kuriuo siekiama sunaikinti valstybę-priešininę. Tačiau tik tokiais karais (taip bent jau mano A. Wendtas) gali būti sukurta imperija – universali, visą tarppolitijinę sistemą apimanti valstybė. Taigi, dominuojant J. Locke'o anarchijos kultūrai, imperijos kūrimas tampa nelegalia užsienio politika.

Tiesa, imperialistinės politikos draudimas J. Locke'o anarchijos kultūroje iš pradžių nėra universalus. Iš pradžių jis buvo taikomas tik krikščioniškų valstybių santykiuose. Nuo XVI–XVII a., išryškėjus Europos valstybių technologiniam pranašumui, jos ėmė plėstis užjūryje, taip „atsigriebdamos“ už tuos apribojimus teritorinei ekspansijai, kuriuos Europos žemyne nubrėžė vestfališkoji tarptautinė teisė. Ilgainiui jos tarp savęs pasidalijo beveik visą neeuropinį pasaulį.

J. Locke'o anarchijos kultūros principai buvo pradėti universaliai taikyti tik po Antrojo pasaulinio karo, užsibaigus dekolonizacijai. O šiua laikinėje tarptautinėje politikoje A. Wendtas išvelgia užuomazgas trečiosios anarchijos kultūros, kurią jis vadina kantiškąja, taip pagerbdamas vokiečių filosofo Immanuelio Kanto (1724–1804) amžinosios taikos projektą, pateikiantį būsimos pasaulinės „laisvų valstybių federacijos“ viziją³². Daugiausia kantiškosios anarchijos kultūros apraiškų A. Wendtas išvelgia Vakarų valstybių, kurios yra NATO narės, santykiuose.

Istorikams, tyrinėjantiems ikimodernių Vakarų ar nevakarietišku civilizacijų tarptautinių santykių istoriją, konstruktyvizmas turi labai mažai ką pasiūlyti. Pirma, jis ne šiaip sau idealistinė, bet neoidealistinė teorija, nes jam ypač rūpi ne idėjų apskritai įtaka tarptautinei politikai, bet būtent tarptautinių santykių teorijų poveikis savo objektui. Tačiau kiek tolimesnėje praeityje tarptautinių santykių mokslo dar nebuvo, tad nebuvo ir to fenomeno, kuris taip traukia konstruktyvistų dėmesį: objekto teorija kuria ar keičia savo objektą.

Antra, pats A. Wendtas teigia, kad kuo toliau einame į žmonijos praeitį, tuo mažiau aptinkame J. Locke'o ir juolab kantiškosios anarchijos kultūros apraiškų. Kaip nurodo pats A. Wendtas, iki Vestfalijos taikos

laikų dominuojanti politijų kolektyvinių identitetų formavimosi logika buvo natūrali atranka, kuri veikė politijų, internalizavusių hobsiškaį pasaulėvaizdį, naudai³³. Manydami, kad gyvena hobsiškame pasaulyje („žudyk, arba būsi nužudytas“), politijų vadovai hobsiškai ir elgėsi, kartu padarydami pasaulį hobsiška: tokį, kurio realijas tiksliausiai atspindi būtent realistinė teorija ar ja vadovaujantis sukurti modeliai. Taigi, iš paties A. Wendto prielaidų aiškėja, kad ikinvestfališkiems laikams geriausiai tinka realistinė teorija ar ja naudojantis sukonstruoti aiškinantieji modeliai, nors ji, griežtai kalbant, ir nėra teisinga³⁴.

Trečia, A. Wendtas padarė didelę klaidą, visą tarppolitijinėse sistemose galimų politinių kultūrų įvairovę europocentriškai apribodamas trimis „anarchijos kultūromis“. Žvelgiant globaliau, ikinvestfalinėse tarppolitijinėse sistemose dominavęs politinės kultūros tipas buvo ne „anarchijos kultūros“, bet imperinės „hierarchijos kultūros“; šios kultūros atskirose civilizacijose turėjo savitų bruožų. Tuos politinio mąstymo ir veikimo bruožus („žudyk, arba būsi nužudytas“), kuriuos jis priskiria hobsiškajai anarchijos kultūrai, galima aptikti nebent politijų, priklausančių skirtingoms civilizacijoms, santykiuose. O tos pačios civilizacijos politijų santykiuose negaliojo paprasta ir nuoga „užkariavimo teisė“. Ekspansiją reikėdavo pateisinti dinastinio teisėtumo argumentais, o šie argumentai vienaip ar kitaip sukaldavosi apie dinastų, išpažįstančių tą pačią religiją, bendruomenės vaizdinį. Toje bendruomenėje viena iš dinastijų pretenduodavo būti vyriausia ir garbingiausia kaip tam tikro savito religinio, civilizacinio ar politinio paveldo saugotoja.

Negi A. Wendtas (ir kiti amerikiečių tarptautinių santykių teoretikai) tiki, kad tais senais laikais, kuriuose jis įžvelgia „hobsiškosios anarchijos kultūros“ dominavimą, valdovų, kurie būdavo susiję tarpusavyje tolimesnės ar artimesnės kraujo giminystės ryšiais, santykiuose galiojo vienintelė taisyklė – „žudyk, arba būsi nužudytas“? Jis rašo taip, lyg nieko nebūtų girdėjęs apie viduramžių Europos (ir ankstyvųjų naujųjų laikų) dinastinių vedybų politiką, kurios atsitikti-

numai lėmė jos politinį žemėlapi. Tarptautinių santykių teorijos įspūdingai iliustruoja tą „mokslininkų idiotizmą“, kuriam tyrėją pasmerkia skaidymasis į specialiuosius dalykus, turinčius savo konvencijas („paradigminius tikėjimus“).

Susigiminiavusios dinastijos negali siekti tiesiog ekspropriuoti („žudyti“) savo giminaičius – tol, kol jie elgiasi kaip pridera „jaunesniems broliams“ ar „sūnums“. Bendratikių, o juolab kraujo giminaičių santykių principas buvo „lokiškas“ – „gyvenk ir leisk gyventi kitam“, – bet tik su sąlyga, kad tas kitas gyvena taip, kaip pridera gyventi užimant jam priklausančią vietą krikščioniškų, musulmoniškų ar budistinių politijų hierarchijoje. Tai nereiškė draudimo aiškintis santykius jėga (jo nėra ir A. Wendto vaizduojamoje J. Locke'o anarchijos kultūroje), tik reikalavimą skirti „šventuosius“ religinius karus nuo kivirčų tarp bendratikių ir giminaičių. Valdovai, kurie su saviškiais kariaudavo taip, kaip derėdavo kariauti tik su kitatikiais, palikdavo po savęs blogą šlovę, net jeigu būdavo neprilygstami užkariautojai (pvz., Tamerlanas islamiškoje tradicijoje). Tokie dažniausiai būdavo „uzurpatoriai“, kuriems tarptautinės visuomenės imperinė „hierarchijos kultūra“ apskritai nesuteikdavo teisių būti valdovais.

Bene didžiausiu istoriniu jautrumu tarp TS teorinių prieigų išsiskiria institucionalizmas arba liberalizmas³⁵. Šiuolaikinėje tarptautinių santykių teorijoje jį ryškiausiai reprezentuoja grupė tyrinėtojų, vadinama „Anglijos mokykla“³⁶. Skiriamasis jos bruožas – savarakiško tarptautinės teisės vaidmens tarptautinėje politikoje iškėlimas. Realistiniu požiūriu tarptautinė teisė nėra tikra teisė. „Tikra“ teisė – tai normos ir sutartys, kurių laikymąsi garantuoja suverenas (valstybė). Kaip pabrėžė dar Th. Hobbes'as, „susitarimai be kalavijo yra vien žodžiai, neturintys jokios galios garantuoti žmogui saugumą“³⁷. Taigi, tikra teisė egzistuoja tik valstybių viduje, o jų tarpusavio santykiuose išlieka „prigimtinė būklė“, kurioje viską lemia apgaulė ir jėga. Konflikto tarp valstybių situacijoje nėra teisėjo, kuriam būtų galima

pasiskųsti dėl skriaudos. Net jeigu konfliktuojančios valstybės susitaria kreiptis į trečiąją, kad ji išspręstų jų ginčą, valstybė, pripažinta teisia, teismo nuosprendį turi įvykdyti pati.

Institucionalistai nesutinka su teiginiu, kad „jeigu nėra valstybės, tai nėra ir teisės“. Kadangi žmonės iš prigimties yra visuomeninės būtybės, jiems visada buvo visiškai svetima „visų karo su visais“ būklė. Jie gyveno didesnėmis ar mažesnėmis bendruomenėmis, vadinasi, turėjo pripažinti tam tikras nerašytas ar rašytas taisykles. Tai nereiškia, kad jos niekada nebuvo pažeidžiamos. Tiek valstybės leidžiamos (formalios), tiek savaime nusistovinės paprotinės teisės normos todėl ir yra normos, kad jų nepaisymas nepanaikina jų galiojimo. Jos reikšmingos tuo, kad leidžia skirti tai, kas teisėta, nuo to, kas neteisėta, ir suteikia pagrindą apeliuoti į likusius bendruomenės narius, kai vienas iš jų normos nepaiso ir taip pažeidžia kito nario interesus.

Institucionalistų požiūriu normos, analogiškos paprotinės teisės normoms, nusistovi ir politijų santykiuose. Dažnai pasitaiko, kad jos išduoda savo sąjungininkes, derėdamosi su bendru priešininku jiems už nugaros. Tačiau tai, kad tokios derybos visada vyksta slapta, rodo, kad toks elgesys suvokiamas kaip neteisėtas. Jėga gali triumfuoti prieš teisę, bet tai nereiškia, kad teisė visiškai nieko nereiškia, – net kai nėra kam jos veiksmingai apginti. Net ir turinčiam absoliučią „kietosios galios“ (ar fizinės jėgos) persvarą užpuolikai svarbu ne tik įveikti (ir prisijungti) auką, bet ir pavaizduoti agresijos aktą kaip teisėtą veiksmą, dėl kurio kalta auka.

Politijų grupė, pripažįstanti tam tikras tarptautinės (ar tarppolitijinės) teisės normas, yra tarptautinės (ar tarppolitijinės) teisės bendruomenė. Vienas iš didžiausių Anglijos mokyklos autoritetų Hedley Bullas siūlo tokią bendruomenę vadinti „tarptautine visuomene“ arba „valstybių visuomene“. „Valstybių visuomenė (arba tarptautinė visuomenė) egzistuoja, kai grupė valstybių, įsisaŕmoninančių tam tikrus bendrus interesus ir bendras vertybes, sudaro visuomenę ta prasme,

kad jos suvokia save esant suvaržytas bendros taisyklių aibės tarpusavyo santykiuose ir dalyvauja bendrų institucijų darbe.³⁸

H. Bullas teigia, kad tarptautinė visuomenė tikraja to žodžio prasme pradėjo formuotis tik nuo Vestfalijos taikos 1648 m. laikų, kai atsirado tarptautinė teisė, pagrįsta lygių suverenių valstybių koegzistavimo principu³⁹. „Kai kurios tarptautinės visuomenės praeityje – miestų valstybių sistema Graikijoje, helenistinių karalysčių sistema, atsiradusi po Aleksandro mirties, senosios Indijos valstybių sistema – neturėjo tarptautinės teisės institucijos.“⁴⁰

Vis dėlto šiuo britų teoretiko teiginiu galima suabejoti. Panašu, kad jis remiasi ne istorijos faktais, bet europocentriniais prietarais bei per siaura (tarptautinės) teisės samprata. Kai iškyla universalios išganymo religijos, jų religinėse etikose atskiriami (daugiau ar mažiau nuodėmingi) karai tarp bendratikių ir „šventieji“ karai prieš kitatikius, kuriuose negalioja taisyklės, nustatomos karams tarp „saviškių“. Todėl galima teigti, kad iki pat pačių naujausių laikų ribos tarp tarptautinių visuomenių apytikriai sutapo su ribomis tarp civilizacijų, kaip jas nubrėžė konfliktiška universaliųjų išganymo religijų istorija. Kiekviena tokia civilizacija – tai ir atskira tarptautinės teisės bendruomenė, atskiras saugumo kompleksas⁴¹. Atmetę prielaidą, kad apie tarptautinę teisę galima kalbėti tik ten, kur pripažįstamas visų tarptautinės visuomenės narių lygaus suverenumo principas, įgyjame dar vieną požiūrio tašką imperijos fenomenui suvokti.

Tada Vestfalijos taikos sutartį turime laikyti jau nebe tarptautinės teisės kaip tokios pradžia, bet revoliuciniu perversmu tarptautinėje teisėje, ženklinančiu perėjimą nuo ikimodernios imperinės tarppolitijinės teisės prie modernios lygaus suverenumo tarptautinės ar tarppolitijinės teisės. Visų (tiesa, tik „pripažintų“ ar „visateisių“) tarptautinės visuomenės narių lygaus suverenumo principas yra visų žmonių prigimtinės lygybės aksiomos, kuria grindžiama visų lygybė prieš įstatymą, analogas tarptautinėje teisėje. Tačiau ši aksioma buvo svetima ikimoderniajam teisiniam mąstymui, todėl jame bergždžiai

ieškojime ir visų politijų lygaus suverenumo principo. Imperijos ir imperializmas yra neteisėti (nelegitimūs) reiškiniai šiuolaikinės (povestfalinės) tarptautinės teisės požiūriu. Tačiau tai nereiškia, kad jie tokie yra bet kokios tarptautinės teisės požiūriu: jeigu, žinoma, europocentriškai neapribosime šios sąvokos turinio, kartu su A. Wendtu ir panašiais teoretikais tardami, kad iki 1648 m. visos politijos tarpusavio santykius tvarkė hobsiškosios anarchijos kultūros dvasia.

Kitaip nei modernus politinis ir teisinis mąstymas, kuris remiasi visų žmonių ir tautų prigimtinės lygybės aksioma, jo ikimodernusis pirmtakas remiasi priešinga – žmonių ir tautų prigimtinės nelygybės – aksioma, pagrindžiančia jų suskirstymą į luomus, sudarančius natūralią hierarchiją. Jos viršūnėje yra religiškai įteisintas valdovas, teisės stulpas ir šaltinis, turintis galią suteikti teises ir privilegijas žemesniems hierarchijos nariams. Ši nelygybės aksioma galioja ir politijų tarpusavio santykiams. Ikimodernias tarppolitijines visuomenes sudaro ne lygūs ir laisvi „piliečiai“ – suverenios valstybės, bet skirtingo rango politijos – miestai-valstybės, žemės, kunigaikštystės ir t. t., iš kurių viena siekia įsitvirtinti politijų hierarchijos viršūnėje kaip galutinis teisės ir teisėtumo šaltinis, virš kurio aukščiau gali būti tik Dievas (jeigu civilizacijos pasaulėvaizdis yra monoteistinis). Tokios politijos valdovas savo išskirtinį statusą įtvirtina, tituluodamasis „karalių karaliumi“ („didžiuoju karaliumi“), „kunigaikščių kunigaikščiu“ („didžiuoju kunigaikščiu“) ir t. t.

Politija, sėkmingai pretenduojanti į tokį išskirtinį statusą tarptautinėje visuomenėje, yra jos suzerenas arba hegemonas. Vaizdinys apie aukščiausią valdžią visoje tarppolitijinėje visuomenėje arba netgi visame pasaulyje yra esminis ikimoderniosios tarppolitijinės teisės elementas ir kartu skiriamasis bruožas. Martinas Wightas valstybių sistemas, kuriose išsiskiria tokia į aukščiausią valdžią pretenduojanti politija, vadino „suzerenios valstybės sistema“ (angl. *suzerain state system*) ir skyrė jas nuo modernios europinės „suverenių valstybių sistemos“. Į šią moderniąją suverenių valstybių sistemą istorinėje praityje buvo panašios tik valstybių

sistemos, kurias sudarė graikų poliai (vėliau – ir helenistinės monarchijos) bei „kariaujančių valstybių“ epochos (465–221 m. pr. Kr.) Kinija.

O štai „siuzerenios valstybės sistema“ yra imperinė. Tai tarptautinė (tarppolitijinė) visuomenė, kurioje galioja ne visų jos narių lygaus suvereniteto, bet vieno iš jos narių viršenybės (siuzereniteto) principas. Į tokį statusą pretendavo Kinijos imperatoriai, musulmonų kalifai, Romos ir Bizantijos imperatoriai. Ikimodernioji Vakarų Europos tarppolitijinės teisės bendruomenė (t. y. viduramžių Vakarų Europos tarptautinė visuomenė) ypatinga tik tuo, kad čia politikų hierarchijos viršūnėje buvo dvi tarpusavyje įnirtingai besivaržiusios instancijos – pasaulietinė (Šventosios Romos imperijos imperatorius) ir bažnytinė (popiežius).

Žinoma, atotrūkis tarp teisės ir tikrovės (jėgos) gali būti didžiulis. Niekada nebūdavo taip, kad visi tie, kam pretenduojanti būti tarptautinės politinės visuomenės hierarchine viršūne politija reikšdavo pretenzijas, jas pripažintų. Toje tarppolitijinėje visuomenėje, kurią sudarė katalikiškos viduramžių Europos politijos, Anglijos ir Prancūzijos karaliai nepripažino Šventosios Romos imperijos imperatoriaus viršenybės. O tas siuzereninės tarppolitijinės visuomenės nares, kurios pripažįsta vienokį ar kitokį faktinį ar teisinį imperinės politijos išskirtinumą, su ja gali sieti gana skirtingo pobūdžio santykiai.

Analizuodamas šiuos santykius, vienas žymiausių Anglijos mokyklos atstovų Adamas Watsonas vartoja imperijos branduolio, dominijos, siuzereniteto ir hegemonijos srities sąvokas. Hegemonija reiškia, kad „kuri nors galia ar valdžia sistemoje gali ‘nustatyti teisę’ (*lay down the law*), kaip veiks sistema, tai yra tam tikru mastu determinuoti tarpusavio santykius tarp valstybių, kartu palikdama jas nepriklausomas vidaus reikaluose (*domestically independent*)“⁴². Politiją hegemonę tarppolitijinėje visuomenėje ar sistemoje galima atpažinti iš to, kad būtent ji dažniausiai imasi tarpininkės ar taikdarės vaidmens, kilus konfliktui tarp kitų jos narių, ir būtent jos žodis būna galutinis.

2. LDK vieta ir vaidmuo XIII–XV amžiaus Rytų Europos tarppolitijinių santykių istorijoje

Ką gi galime pasakyti apie viduramžių Lietuvą, žvelgdami į jos, kaip valstybės, istoriją šiuolaikinių TS teorijų požiūriu? XIII a. prasidėjus kryžiaus karams prieš ką tik susikūrusią vieningą Lietuvos valstybę, Baltijos jūros rytinėje pakrantėje susiformavo regioninė tarppolitijinė politinė sistema, kurios nariai buvo Lietuva, Vokiečių ordinas, Livonija ir ją sudariusios politijos, Pskovas, Voluinė-Haličas (iki 1340 m.), Lenkija, Mozūrija. Pskovas tik XIV a. viduryje galutinai atsiskyrė nuo Didžiojo Naugardo. Iki to laiko jis šioje sistemoje tik atstovavo šiai didžiajai Šiaurės Rusios respublikai. Ji pati kur kas giliau buvo įsitraukusi į kitą – Skandinavijos ar Šiaurės Europos – regioninę tarppolitijinę sistemą, nes Didysis Naugardas didžiausių interesų konfliktų (dėl suomių ir karelių žemių kontrolės) turėjo su Švedija ir Norvegija, šiuo pagrindu gana dažnai užmezgdama sąjunginius santykius su jų konkurentėmis – Hanza ir Danija⁴³. Kiek žinoma, Lietuva iki pat XVI a. su šios regioninės tarppolitijinės sistemos narėmis glaudesnių politinių ryšių neturėjo, nors anksčiau (IX–X a.) vikingai gana aktyviai reišėsi ir Baltijos rytų kraštuose. Todėl ji į Šiaurės Europos tarppolitijinę sistemą neįėjo. Abiem sistemoms priklausė ir du ypatingi „translokaliniai“ ar „tarptautiniai“ veikėjai, reprezentavę universaliąsias viduramžių tarptautinės krikščioniškos – katalikiškos visuomenės jėgas – Romos popiežius ir Šventosios Romos imperijos imperatorius.

Nors Lietuvą iki pat 1387 m. žymėjo pagonybės stigma, didėjančis jos karinis potencialas darė LDK patrauklią sąjungininkę tiems jos kaimynams, kuriems tuo metu ne Lietuvos, bet kitų tos pačios strateginės sistemos narių keliama grėsmė buvo didesnė. Bene geriausias tuometinis tokių sąjunginių ryšių ir strateginių partnerysčių indikatorius yra dinastinės santuokos. Teoriškai valdovų krikščionių dinastinių ryšių bei sąjungų su valdovais pagonimis būti negalėjo,

bet praktikoje jų buvo nemažai. Lietuvos kunigaikštystės nutekėdavo ne tik už rusėnų Riurikaičių, bet ir Mozūrijos (Traidenio duktė Gaudemunda, 1279 m. nutekėjusi už Mozūrijos Plocko kunigaikščio Boleslovo II ir gavusi krikščionišką Zofijos vardą) bei Lenkijos valdovų (Gedimino duktė Aldona, 1325 m. ištekėjusi už Lenkijos karaliaus Kazimiero Uolektinio sūnaus Kazimiero ir pakrikštyta Ona) ⁴⁴.

Nieko panašaus negalėjo būti Lietuvos santykiuose su kryžiuočiais – ir ne tik dėl to, kad vienuolių valstybė nebuvo dinastinė politija. Ji su Lietuva kariavo ne paprastą, bet šventąjį ar ideologinį karą. Todėl „su netikėliais ordinas negalėjo sudaryti jokios sąjungos, jokios amžinos taikos; tik paliaubas“⁴⁵. O ir pakrikštijus Lietuvą, kai tokios sąjungos pasidarė „ideologiškai galimos“, Ordinas iki pat Žalgirio mūšio jas sudarydavo tik su vienais Lietuvos kunigaikščiais (kuriuos jis tikėdavosi padaryti savo statytiniais) prieš kitus, mėgindamas savo tikslams panaudoti jų konfliktus. Lietuvos santykiai su Livonija šiuo atžvilgiu buvo tarsi ironiškas veidrodinis Vokiečių ordino santykių su Lietuva atspindys, nes čia jau Lietuva dažnai savo tikslams pasiekti pasinaudodavo vidine nesantaika Livonijoje, kur dažnai tarpusavyje konfliktuodavo Vokiečių ordino vasalo Kalavijuočių ordinas, Rygos miestas, Rygos arkivyskupas, Dorpatas (Tartu) ir kitų Livonijos vyskupijų galvos. Jau Mindaugui pavyko pasinaudoti šiais vidiniais Livonijos nesutarimais, o Vytenis ir Gediminas buvo įprasti Rygos miesto ir arkivyskupo sąjungininkai prieš Kalavijuočių ordiną ir jo globėją Vokiečių ordiną, kurio pagrindinė teritorinė bazė tapo nukariautos prūsų ir vakarinių lietuvių žemės.

Hegemonijos ir imperinės ekspansijos politikai vakarų kryptimi Lietuva buvo tiesiog per silpna. Daugiausia, ko ji čia galėjo siekti (ir pasiekti), buvo kuo aukštesniu statusu įsijungti į Europos tarppolitijinę (tarptautinę) krikščioniškąją katalikiškąją visuomenę. Tai reikė krikštą, atskiros bažnytinės provincijos (vyskupijos, o dar geriau – arkivyskupijos) įsteigimą, karalystės statusą. Kaip žinoma, naudojantis vidiniais Livonijos ordino nesutarimais pirmąjį iš šių tikslų pasiekti

(nors ir labai didele kaina) pavyko jau Mindaugui. Po krikšto Lietuvą „visoms kaimyninėms krikščionių valstybėms buvo uždrausta skriausti. Pakelti kardą prieš jo valstybę – reiškė pulti Apaštalo Sosto nuosavybę“⁴⁶. Nors XV–XVI a. jau krikščioniška LDK savo teritorija ir karine galia daug kartų pranoko Mindaugo karalystę, jos statusas tarptautinėje krikščioniškoje visuomenėje nebuvo aukštesnis. Unijos sutartys su Lenkija realiai neveikė, bet tarptautinėje teisėje Lietuva liko tik jaunesnysis Lenkijos karalystės partneris, o tai politinės simbolikos lygmeniu aiškiausiai rodė jos tik „didžiosios kunigaikštystės“, o ne „karalystės“ statusas. Lietuva (gal tik išskyrus paskutinį Vytauto valdymo dešimtmetį, kai jis savo tikslams mėgino panaudoti imperatoriaus Zigmanto ir husitų konfliktą) niekada nebuvo didvalstybė toje tarppolitijinėje sistemoje, kurios nariai buvo jos vakariniai kaimynai. Didvalstybė ji tapo tik rytuose, kur buvo jau kitos tarppolitijinės sistemos narė.

Kodėl gi Lietuva, praradusi „pirmos klasės“ vietą „Europos traukinyje“ (Edvardo Gudavičiaus metafora), taip ilgai dėsė į jį sėsti, atsisakydama kelių visai realių krikšto progų XIV a., kad tik pačiu paskutiniu momentu vis dėlto į jį išoktų – bet jau tik kelionei „antrąja klase“? Labiausiai įtikina atsakymas, kad iki tam tikro laiko buvo tikresnių ir patrauklesnių alternatyvų. Alvydas Nikžentaitis, analizuo-damas Lietuvos užsienio politiką XIV a. viduryje, nurodo tris pagrindinius jos tikslus: 1) sudaryti taiką su Vokiečių ordinu; 2) prisijungti jo valdžioje atsidūrusias baltų žemes; 3) pajungti savo valdžiai visą Rusiją⁴⁷. Bbelieka pridurti, kad iš visų šių tikslų Lietuvos valdovams tuo metu pats svarbiausias buvo trečiasis: dėl jo jie buvo pasirengę paaukoti kitus. Algirdas XIV a. viduryje praleido bent dvi gana realias Lietuvos katalikiško krikšto, be kurio taika su „šventąjį karą“ kariaujančiu Vokiečių ordinu nebuvo įmanoma, galimybes todėl, kad toks krikštas būtų trukdęs įgyvendinti jo planus Rusijoje.

A. Nikžentaičio analizę galima detalizuoti pabrėžiant, kad Lietuva XIII–XV a. priklausė ne vienai, bet dviem skirtingoms tarppoli-

tijinėms sistemoms. Taip šiuolaikinės tarptautinių santykių teorijos terminais galima tiksliau aprašyti tą dalykų padėtį, kurią kai kurie rusų (Sergejus Solovjovas) ir sovietiniai (Levas Čerepninas, Vladimiras Pašuta) istorikai nusakydavo teiginiu, esą LDK buvo „užtvara“ ar „barjeras“, trukdęs vokiečiams veržtis į Rytų, o totoriams – į Vidurio Europą⁴⁸. Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad šiai jos padėčiai apibūdinti gerai tinka „buferinės valstybės“ terminas. Vis dėlto taip nėra, nes „buferinė valstybė“ – tai statusas tam tikroje vienoje tarppolitijinėje politinėje sistemoje. LDK buvo būtent „barjero“, o ne „buferio“ valstybė. Iki pat XV a. pabaigos ar net XVI a. vidurio Vidurio Europa iš vienos pusės ir Rytų Europa – iš kitos sudarė dvi skirtingas tarppolitijines (strategines galios pusiausvyros) sistemas. Tai buvo ir skirtingi komunikaciniai pasauliai, kurių galingieji nei galėjo žinoti, nei ypač domėjosi, kas vyksta kitame. Williamas Urbanas gal kiek perdeda rašydamas, kad XIV a. „vokiečiams ir lenkams Rusios reikalai nedaug terūpėjo“⁴⁹, bet faktas lieka tas, kad krikštą Lietuvai siūlantys Europos valdovai nelabai gaudėsi, kas iš dviejų – Kęstutis ar Algirdas – yra didysis LDK kunigaikštis.

Nors LDK valdovai XIV a. viduryje per metus sugebėdavo surengti po karo žygį ir į Kryžiuočių ordino, ir į Rusios žemes, nieko nėra žinoma, kad XIII–XIV a. būtų buvus kokių nors Kryžiuočių ordino ir totorių chanų ar jų patikėtinių Maskvos kunigaikščių sąjungų ar mėginimų koordinuoti karinius veiksmus prieš LDK. Padėtis pasikeitė tik XV a. pabaigoje, kai sustiprėjusi Maskvos valstybė sudarė prieš Jogailaičius nukreiptą koaliciją, į kurią įėjo Krymo chanas (netiesiogiai – ir jo siuzerenas Turkijos sultonas) ir Habsburgai⁵⁰. Tiesa, ši koalicija nebuvo tvari ar ilgalaikė, todėl galima diskutuoti, ar jau tada Maskvos valstybė tapo nuolatinė europinės tarppolitijinės sistemos dalis. Labiau tikėtina, kad ji tokia tapo tik Livonijos karo laikais, pamėginusi užvaldyti didesnę Baltijos jūros pakrantės dalį ir tam pradėjusi Europoje ieškoti sąjungininkų prieš LDK ir Švediją.

Tačiau XIII–XIV a. totorių Rusia, būdama katalikiškai Europai tolimas svetimas užkampis, kuriame ji nei realių interesų, nei juolab galios juos įgyvendinti neturėjo, Europos tarppolitijinių (tarptautinių) santykių sistema tikrai dar nepriklausė. Kariaudami su kryžiuočiais ir rengdami žygius į totorių Rusios žemes, Lietuvos kunigaikščiai lošė ne prie vieno, bet prie skirtingų stalų lošimus, kurie skyrėsi ne tik lošėjų sudėtimi, bet ir galimais išlošiais bei pralošiais.

Kaipgi atrodė ta antroji tarppolitijinė politinė sistema, kurioje LDK ilgainiui tapo didvalstybė ir siekė tapti imperija? Pagrindiniai šios sistemos „lošėjai“ (didvalstybės) buvo trys. Visų pirma, tai Aukso orda – Čingis chano vyriausiojo sūnaus Džiuči ir vaikaičio Batu ulusas. Atskira politija jis tapo po paskutiniojo Mongolų imperijos didžiojo chano Mongke, turėjusio visiems jos ulusams ne vien nominalią valdžią, mirties 1260 m.⁵¹ Antroji sistemos didvalstybė buvo kito jo vaikaičio Chulagu (apie 1217–1267) palikuonių valdoma Ilchanų valstybė, kurios centras buvo šiolaikiniame Irane. Trečioji didvalstybė – tai tolimasis Egiptas, kurį valdė mameliukų emyrai. Egiptas buvo vienas mongolų-totorių invazijos taikinių. 1260 m. mameliukai sugebėjo sumušti Chulagu kariuomenę, o vėliau nuo jo ir jo įpėdinių gynėsi, sudarę strateginę sąjungą su kita totorių imperija – Aukso orda.

Aukso orda Čingis chano provaikaičio Berkės laikais (valdė 1257–1267) pradėjo kariauti su Ilchanais dėl Užkaukazės. Iki XIV a., kai Ilchanai pagaliau atsivertė į islamą (iki tol kai kurie jų labiau linko į budizmą, o kai kurie – į nestoriškosios pakraipos krikščionybę), priešininkus skyrė ir religija, nes jau chano Berkės laikais valdančioji dinastija ir didžioji Aukso ordos diduomenės dalis tapo musulmonai, – išpažino bendrą tikėjimą su Egipto mameliukais, kurie suvaidino svarbiausią vaidmenį, sunaikinant kryžiuočių valstybes Palestinoje. Po Bagdado sugriovimo mameliukai priglaudė kalifus Abasidus. Šie nominaliai buvo aukščiausia instancija musulmonų tarppolitijinės visuomenės hierarchijoje, kurią tokia pripažino ir Aukso ordos chanai musulmonai sunitai.

Karai su Ilchanais (sudarius sąjungą su Egipto mameliukais) buvo pagrindinis tuometinės Lietuvos pietinės ir rytinės (per totorių Rusiją) kaimynės Aukso ordos užsienio politikos turinys. Be Lietuvos, prie smulkesniųjų (antrojo plano) tos pačios strateginės sistemos veikėjų priklausė Paleologų dinastijos valdžioje atkurta Bizantijos imperija. Aukso orda ir Egiptas siekė su ja sąjungos, nes galėjo palaikyti tarpusavio ryšius tik per Bizantijos kontroliuojamus Juodosios jūros sąsiaurius. Tačiau Bizantija buvo suinteresuota gerais santykiais ir su Ilchanais, nes jie buvo jos natūralūs sąjungininkai prieš dar vieną antraplanį sistemos veikėją. Tai buvo tarp jos ir Ilchanų valdų Mažosios Azijos pusiasalyje užspaustos musulmoniškos turkų seldžiukų politikos. Viena iš jų jau nuo XIII a. pabaigos ėmė kilti ir stiprėti ir tapo būsimosios Osmanų imperijos užuomazga.

Kokie buvo senosios Lietuvos valdovų siekiai ir galimybės šioje antroje tarppolitijinėje sistemoje, į kurią ji iš pradžių įėjo tik kaip ne labai reikšminga antro ar net trečio plano veikėja? Mindaugas mėgino pasinaudoti Kijevo Rusios, kaip tarppolitijinės sistemos, žlugimu, kurį sukėlė totorių įsiveržimas į Rytų Europą 1236–1242 m. Tačiau šiam pirmajam plačios imperinės ekspansijos bandymui kelią greitai ir efektyviai užkirto Aukso orda. Už mėginimus plėstis į rusėnų žemes, kurias jos chanai laikė savo suzereniteto sritimi, Lietuva buvo nubausta Burundajaus žygiu į Lietuvą 1258–1259 metų žiemą. Galima abejoti atsargiu Artūro Dubonio spėjimu, kad vienas iš Burundajaus žygio padarinių buvo trumpiau ar ilgiau trukęs Lietuvos pajungimas Aukso ordos hegemonijai⁵². Konkrečiai tai būtų reiškę Aukso ordos chanų kontrolę Lietuvos užsienio politikai: Lietuvos valdovai nebegalėjo pulti savo pasirinktų priešų, o turėjo gyventi taikingai ar draugauti su tais, kuriuos nurodė chanas, ir pulti tuos, kuriuos jis liepė ar leido pulti. Bet paskutinis Mindaugo žygis į Brianską 1263 m. vargu ar buvo totorių sankcionuotas.

Galima sutikti, kad būtent Burundajaus antpuolis lėmė pirmojo Lietuvos krikšto nesėkmę. Užrašęs Kalavijuočių ordinui ir naujai

įsteigta Lietuvos vyskupijai Žemaitijos, Sėlos ir kitas žemes (tiesa, daugelio jų Mindaugas realiai nevaldė), Lietuvos karalius tikėjosi atsigrębti Rytuose, kur popiežius Inocentas IV ne tik patvirtino Mindaugo valdžią jau užkariautoms rusėniškoms (taigi, ir krikščioniškoms) žemėms, bet ir toms, kurias jis užkariaus ateityje⁵³. Kartu autoritetinga to meto tarptautinės (tarppolitijinės) teisės instancija legalizavo lietuvių teritorinę ekspansiją į teritorijas, kurias Riurikaičiai laikė išskirtine savo giminės nuosavybe. Burundajaus antpuolis parodė, kad totorių pretenzijos į aukščiausią valdžią visose Rusios žemėse nėra tušti žodžiai be kalavijo.

Lietuvos teritorinė ekspansija į rusėnų žemes, įgijusi nepaprastai platų užmojį penktajame–šeštajame XIII a. dešimtmetyje, kai, totorių daužoma, griuvo Riurikaičių tarppolitijinė sistema, geriams keturiems dešimtmečiams sustojo. Riurikaičių tarppolitijinę sistemą ir stačiatikišką tarppolitijinę visuomenę rytiniame Lietuvos paribyje pakeitė nauja tarptautinė tvarka – siuzerenios Aukso ordos tarppolitijinė sistema. Lietuvių žygiai į rusėnų žemes buvo šios tvarkos – *Pax Mongolica* – pažeidimai, už kuriuos jiems grėsė triuškinamos represijos ne tik pačių totorių, bet ir jų sutelktomis rusėnų kunigaikščių jėgomis. Tokių bausmių Lietuva susilaukė 1275, 1282, 1289 m. Aukso ordos tramdomiems lietuviams teko apimti Rytuose ir pulti Lenkiją bei vokiečių kolonijas, kas atitiko ir strateginius totorių imperijos interesus.

Neįtikina ir nėra priimtina rusų sovietinio istoriko Igorio Grekovo koncepcija⁵⁴, kurioje jis LDK teritorinę plėtrą XIII a. pab.–XIV a. pradžioje aiškina sąmoninga Aukso ordos chanų politika, kurios tikslas buvo sukurti stiprų barjerą prieš Ordiną ir Lenkiją, taip pat atsvarą Maskvai⁵⁵. LDK plėtra pirmoje XIV a. pusėje vyko ne pagal toliaregišką Aukso ordos valdžios planą, apdairiai kuriant atsvarą būsimai Maskvos galybei, bet prieš jos valią ir pasipriešinimą, kuris vis dėlto nebuvo ryžtingas ir nuoseklus, nes Lietuvos ekspansija nepalietė esminių stepių imperijos interesų. Tuometinei LDK teritorinei

ekspansijai geriausiai tinka E. Gudavičiaus pasiūlytas „šakalo, einančio tigro pėdsakais“⁵⁶, įvaizdis. Lietuviams atitekdavo tai, ko totorių tigras nebevaliojo ar nebenorėjo suėsti. Gedimino (ir Uzbeko) laikais tas šakalas dar turėdavo baugiai sprukti į šalį, vos tigrui užriaumojus, ir buvo tik grobikas oportunistas, stveriantis viską, kas tik pasitaiko ir ką pajėgia priveikti.

Lietuviškasis imperializmas iš oportunistinio proceso tikslinga politika, turinčia „imperinę idėją“, tapo tik Algirdo ir Kęstučio dumvirato ar diarchijos laikais (1345–1377 m.). Nekelia abejonių, kad pagrindinis jos architektas ir vykdytojas buvo vyresnysis dumvirato narys Algirdas. Svarbiausias tokios idėjos subrendimo dokumentas yra garsiosios Lietuvos krikšto sąlygos, kurias Algirdas 1358 m. suformulavo atsakydamas į Šventosios Romos imperijos valdovo Karolio IV pasiūlymą priimti katalikų tikėjimą. Algirdas reikalavo ne vien tik atiduoti Lietuvai daugumą (nors ir ne visas) vokiečių nukariantų baltų žemių, Ordiną iškelti į Rusios pasienio tyrus kariauti su totoriais, bet ir pareiškė, kad „visa Rusija (*omnis Russia*) turi priklausyti lietuviams“⁵⁷.

Po 1363 (ar 1362) m. Mėlynųjų Vandenių pergalės LDK jau buvo ne aplinkui mongolų-totorių tigrą besitrinantis šakalas, bet į savarankišką medžioklę išėjęs miškastepių vilkas. Algirdas – bene vienintelis Lietuvos valdovas (apie Vytautą dar kalbėsime vėliau), kurio politika atitinka visus imperialistinės *politikos* standartus. Negausūs iš Algirdo laikų likę jo pretenzijų ir į bizantiškąjį imperatoriaus titulą dokumentai gerai atitinka jo vykdomos politikos realijas⁵⁸. LDK tarptautinė izoliacija buvo jos imperinė vienatvė. Ji yra bet kokios politikos, nepripažįstančios sau lygių ir todėl žiūrinčios į savo kaimynus tik kaip į potencialų karo grobį, lemtis.

Algirdo imperinio projekto sėkmė būtų reiškusį Riurikaičių imperijos atkūrimą. Žinoma, tai būtų buvusi jau Gediminaičių imperija. Vilniaus Rusia būtų buvusi daug panašesnė į savo pirmtakę Kijevo Rusią, negu į Maskvos imperiją, kuri tapo ne Kijevo Rusios ir netgi

ne Bizantijos, bet Aukso ordos paveldėtoja. Lietuviai būtų pakartoję tą vaidmenį, kurį kadaise (IX–X a.) rytų slavų istorijoje suvaidino normanai (variagai)⁵⁹. Pavykus šį projektą įgyvendinti jau Algirdo laikais (po Lietuvos krikšto Vytauto laikais jau buvo kitokia padėtis), lietuvių valdantysis elitas būtų ištirpęs stačiatikių jūroje, nors tai nebūtinai būtų atsitikę su visais etninės Lietuvos gyventojais (straipsnio autoriui surusėjusius žemaičius įsivaizduoti sunkiau, negu kitus lietuvius).

Algirdas 1358 m. atmetė realią Lietuvos katalikiško krikšto galimybę, nes apsikrikštijus imperinį projektą Rytuose įgyvendinti būtų buvę kur kas sunkiau. Tai, kad Gediminaičiams katalikams būtų buvę sunkiau užvaldyti „visą Rusią“, akivaizdu. Akivaizdu ir tai, kad stačiatikiškas krikštas nebūtų palengvinęs Lietuvos padėties „Vakarų fronte“. Paradoksalu, bet vis dėlto tikėtina, kad toks krikštas būtų taip pat trukdęs įgyvendinti imperinę programą Rytuose – jeigu jis būtų įvykęs pernelyg anksti, dar nepasiekus pergalės kare su LDK varžovais. „Pagoniškoji Lietuva taip ilgai netapo katalikiška todėl, kad jos valdovai norėjo tapti rusais. Tačiau ne bet kokiais, o visos Rusios valdovais, kaip apie tai atvirai prasarė Algirdas 1358 m. [...]. Tačiau Lietuvos valdovui skubėti su stačiatikišku krikštu politiniu požiūriu buvo pernelyg pavojinga. Priėmus stačiatikišką krikštą, grėšė realus pavojus tapti vienu iš daugelio rusų kunigaikščių, pripažįstančių Maskvos didįjį kunigaikštį savo vyresniuoju broliu, o Maskvoje reziduojantį metropolitą laikančių savo tėvu.“⁶⁰

Unija su Lenkija, kuri po 1392 m. Vytauto ir Jogailos Astravo sutarties ilgam (iki 1569 m.) transformavosi į dviejų valstybių strateginės partnerystės sąjungą, davė Lietuvai naujų išteklių imperinei rytų politikai. Tuo pačiu metu atsirado naujų galimybių ne tik įgyvendinti Algirdo programą, bet ir siekti kur kas daugiau. Tos galimybės atsivėrė, paskutiniajame XIV a. dešimtmetyje kilus Čagatajaus ulusų Vidurinėje Azijoje užvaldžiusio Tamerlano ir Aukso ordos chano Tochtamyšo karui. Sutriuškinęs Tochtamyšą, Tamerlanas Aukso or-

dos soste pasodino savo statytinį Timūrą Kotlogą. Tochtamyšas rado prieglobstį pas Vytautą, prašydamas iš jo pagalbos valdžiai atgauti.

Turėdamas Aukso ordos soste savo statytinį (be nuolatinės Vytauto paramos Tochtamyšas vargu ar būtų galėjęs išlikti valdžioje), LDK valdovas galėjo tikėtis perimti iš Aukso ordos tą siuzereno ir hegemono vaidmenį, kurį XIII a. antroje pusėje–XIV a. Aukso orda vaidino Rytų Europos tarppolitijinėje sistemoje. Iš Aukso ordos kaip siuzereninės valstybės sistemos ji turėjo tapti LDK kaip siuzereninės valstybės sistema. Vytauto ir Tochtamyšo sandėrio padarinys buvo garsusis Vytauto kryžiaus žygis į Pietų Rusios stepes 1399 m., užsibaigęs Vorsklos katastrofa. Vis dėlto Vorsklos nesėkmė dar nereiškė galutinės lietuviškojo imperializmo nesėkmės. 1396–1399 m. kovose dėl Aukso ordos paveldo tikrasis Vytauto priešininkas buvo Tamerlanas. Timūras Kotlogas ir jo karvedys Edyga buvo tik jo statytiniai ir klientai. Tačiau žvelgiant ne iš trumpalaikės, bet iš ilgalaikės perspektyvos, Tamerlanas noromis nenoromis Rytų Europos istorijoje suvaidino Vytauto strateginio partnerio vaidmenį⁶¹.

Mat būtent Tamerlano žygiai, sunaikinę Sarajų ir kitus miestus, kurie buvo Aukso ordos kaip imperijos metropolinis centras, sulaužė jos kaip imperijos stuburą. Po paties Tamerlano (1405) ir jo statytinio karvedžio Edygos mirties (1419)⁶² ji galutinai pradėjo byrėti į smulkesnius politinius darinius. Pora dešimtmečių po Žalgirio pergalės, kai Vytauto prestižas nepaprastai išaugo, o Aukso ordos galybė toliau smuko, sudarė sąlygas pagaliau įgyvendinti vytautinę imperinę LDK kaip Aukso ordos paveldėtojos programą. LDK tapo Aukso ordos XIII a. antroje pusėje sukurtos tarppolitijinės sistemos hegemonu. Vytautas kontroliavo Aukso ordą, į chanus iškėlė tuos Čingizidus, kurie buvo jo statytiniai.

Kai Maskvos didžiuoju kunigaikščiu 1425 m. tapo Vytauto vaikaitis Bazilius II, kuriam iki jo pilnametystės Vytauto žentas Bazilius I patikėjo savo įpėdinio globą, galėjo atrodyti, kad Vytautas visiškai arti galutinio triumfo. Lietuvos kaip hegemoninės Rytų Europos ir

didžiosios Vidurio Europos valstybės statusas buvo aiškiai ir įtikinamai pademonstruotas garsiajame Lucko suvažiavime 1429 m. bei Lietuvos pastangomis dalyvauti sprendžiant Čekijos ir Šventosios Romos imperijos konfliktą, prasidėjusį po Jano Huso sudeginimo Konstancoje 1416 m.

Tačiau visa tai LDK didysis kunigaikštis pasiekė, nominaliai būdamas Jogailos kaip Lenkijos karaliaus bei LDK aukščiausiojo kunigaikščio (*supremus dux*) vasalas ar vietininkas Lietuvoje bei panaudodamas tuos įtakos išteklius ir svertus, kuriuos teikė sąjunga su Lenkija. Ji LDK atžvilgiu turėjo savo toli einančių siekių ir tikslų, dėl kurių ryžtingai pasipriešino Vytauto karūnavimui. Jis būtų reiškęs tarptautinį teisinį faktinį Lietuvos suvereniteto pripažinimą ir įtvirtinimą Vakarų krikščioniškoje tarpolitijinėje visuomenėje. Jeigu svarbiausiu imperinės hegemonijos rodikliu laikytume jos atspindį tarptautinėje teisėje (o XV a. tarptautinės teisės, kuri būtų bendra skirtingoms civilizacijoms priklausančioms politijoms, dar nebuvo), tai Lietuva taip ir liko „be penkių minučių imperija“. Jeigu apie ją spręstume pagal faktinę politijos padėtį tarptautinių santykių sistemoje, tai LDK ir gana nuosekliai siekė (nuo XIV a. vidurio iki 1449 m.) hegemonijos vienoje iš dviejų tarpolitijinių sistemų, kurioms tuo metu priklausė, ir galiausiai ją kokiai dešimčiai metų (1420–1430 m.) išsikovojo.

3. *Įmanoma, bet neįvykdyta Lietuvos imperijos misija*

Nėra jokie pagrindai apgailestauti dėl Algirdo, nubrėžusio LDK užsienio politikai tikslą užvaldyti visą Rusiją, o juolab Vytauto, siekusio perimti visą Aukso ordos paveldą, imperinių projektų nesėkmės. Jų įgyvendinimas tikriausiai būtų užkirtęs kelią dabartinės etnolingvistiniu pagrindu konsoliduotos lietuvių tautos atsiradimui. Tačiau, po Vytauto mirties nebeturėdama progų įgyvendinti savąją imperinę idėją, LDK galėjo pasiekti daugiau, negu trimis šimtais metų suvėlinti

Jono III planų įgyvendinimą ir taip sudaryti politines sąlygas baltarusių bei ukrainiečių etnogenezei⁶³.

Neturi jokio pagrindo dar visai neseniai carinėje rusų ir sovietinėje istoriografijoje aksiomos galią turėjusi prielaida, kad visų rytų slavų žemių suvienijimas Maskvos valdžioje buvo „istoriškai dėsningas“, „neišvengiamas“, „pažangus“ procesas, kaip ligi šiol teigia rusų istorikai⁶⁴. Ši prielaida nesuderinama su nepriklausomų Baltarusijos ir Ukrainos valstybių egzistavimo faktu. Geriausias kovos su šiuo rusų istoriografiniu imperializmu būdas yra kelti klausimą, ar didžiarusių susivienijimo vienoje valstybėje procesas ir pats šios tautos atsiradimas buvo „istoriškai dėsningas“, „neišvengiamas“?

Šovininistiniai didžiarusių istorikai, kurie Maskvos užkariavimų XV a. antroje pusėje istoriją rašo kaip „Rusijos vienijimosi“ istoriją, juos anachronistiškai lygina su XIX a. viduryje vykusiu vokiečių ir italų tautų politiniu susivienijimu. Tačiau ši susivienijimą parengė ilgai iki jų jau vykę ekonominės ir kultūrinės integracijos procesai, analogų kuriems XV a. Šiaurės Rytų Rusioje nebuvo. Kaip ir kitų tautų, didžiarusių tautos egzistavimas yra ne jos istorijos prielaida, bet padarinys, kurio pavidalą ir geografines ribas lėmė tam tikros alternatyvios baigmes turėjusios politinės istorijos konjunktūros. XV a. didžiarusių politinės tautos Šiaurės ir Šiaurės Rytų Rusioje dar nebuvo. Tam neprieštarauja kalbinio ir rašytinės kultūros bendrumo faktai. Šios politinės tautos atsiradimą lėmė visų Šiaurės Rytų Rusios žemių pajungimas vienos Maskvos valstybės valdžiai. Kalbos ir kultūros bendrumas netrukdo egzistuoti kelioms skirtingoms vokiškai, angliškai, prancūziškai kalbančių žmonių politinėms tautoms ir valstybėms Europoje ir už jos ribų.

Į realių povytautinės LDK užsienio politikos galimybių aibę įėjo Rytų Europos tarppolitininės sistemos išsaugojimas. Pasibaigus trumpai LDK hegemonijai Vytauto valdymo paskutiniajame dešimtmetyje, joje išryškėjo daugiapolė struktūra, kurios pagrindą sudarė LDK ir Maskvos valstybės antagonizmas. Tačiau tuo metu į jos sudėtį įėjo

ir daugiau savarankišką užsienio politiką vykdančių veikėjų – Didysis Naugardas, Livonija, Pskovas, Tverė, Riazanė ir totorių politikos, kurios tuo metu dar tik kūrėsi, atsiskirdamos nuo Didžiosios ordos, kuri galiausiai tapo Aukso ordos fragmentacijos likučiu: Krymo⁶⁵, Kazanės⁶⁶, Astrachanės⁶⁷ chanatai.

Pirmi penki buvo jau seni, turintys savo valstybingumo tradicijas ir ne kartą savo gyvybingumą įrodę politiniai organizmai. Tarp jaunų totorių politikų didžiausią potencialą turėjo Kazanės chanatas, apie 1440 m. susikūręs Kamos ir Volgos santakoje. Kaip tik toje vietoje iki mongolų-totorių invazijos ilgus šimtmečius egzistavo musulmoniška Volgos Bulgarijos politija, kontroliavusi Volgos vandens kelią ir patikimai užtvėrusi kelią slavų kolonizacijai Kamos baseine ir Užvolgyje. Skirtingai nei kitos totorių politikos (dalinę išimtį darant Krymui), dauguma Kazanės chanato gyventojų (įskaitant totorius) buvo žemdirbiai, todėl ji turėjo rimtą ekonominės ir demografinės plėtros potencialą. Tai iškalbingai byloja ligi šiol rusų asimiliacijai nepasiduodančios totorių salos išlikimas rusų jūroje buvusio Kazanės chanato žemėse.

Paskutiniaisiais LDK nepriklausomybės metais (1569 m.) visa ši Rytų Europos tarppolitijinės sistemos įvairovė jau buvo supaprastėjusi iki trijų žaidėjų: Maskvos, LDK ir Krymo chanato, kuris tuo metu jau seniai (nuo 1475 m.) buvo Turkų Osmanų imperijos vasalas. Kadaisė Lietuva siekė sužlugyti šią tarppolitijinę sistemą – visą ją užvaldyti. Dabar šio imperinio tikslo siekė (ir galiausiai pasiekė) Maskva. Tačiau šią sistemą buvo galima ir išgelbėti. LDK tai galėjo padaryti, nes iki pat Didžiojo Naugardo žlugimo 1471 m. ji buvo pati galingiausia šios sistemos politija, tik 1449-aisiais pripažinusi paritetą su Maskva ir pasidalijusi su ja įtakos sferas. Šios sistemos griūtis ir išnykimas Rusijos imperijos viduriuose buvo neišvengiamas ne mažiau (bet ir ne daugiau), negu daugybės kitų pasaulio istorijoje egzistavusių tarppolitijinių sistemų griūtis ir transformacija į imperijas.

Pačios Vakarų ir Vidurio Europos tarppolitijinė sistema, susiformavusi XVII a., tokios griūties išvengė net tris šimtus metų. Ta

griūtis buvo neišvengiama tik tiek, kiek buvo neišvengiami Pirmasis ir Antrasis pasauliniai karai. Taip pat ir „neišvengiamas“ Maskvos iškilimas yra retrospektyviai istorijos eigą racionalizuojantis mitas, kurio ideologinė funkcija yra visiškai akivaizdi.

Vien tik per santykinai trumpą 1440–1480 m. laikotarpį LDK, būdama galingiausia Rytų Europos tarppolitininės politinės sistemos politija, turėjo mažiausiai keturias galimybes ne tik išsaugoti, bet ir padidinti šios sistemos vidinę politinę įvairovę. LDK negalėjo vykdyti savarankiškos užsienio politikos 1432–1440 m., kai dėl vidaus karo ji buvo tik gretimų valstybių veiklos laukas. Tačiau jau penkta-me dešimtmetyje ji atgavo užsienio politikos veiksnumą, o Maskvos valstybėje prasidėjo antroji vidaus karo, sovietinėje historiografijoje vadinto „feodaliniu karu“ (1431–1436, 1445–1451), fazė.

Kol šiame kare buvo kovojama tik dėl didžiojo kunigaikščio valdžios, Lietuvos valstybinių interesų požiūriu buvo tas pats, kas jame nugalės – ar Vytauto vaikaitis Bazilijus II (gyv. 1415–1462), į kurio kaip artimesnio giminaičio pusę natūraliai linko Gediminaičių simpatijos, ar jo dėdė Jurgis (gyv. 1374–1434), ar vienas iš Jurgio sūnų – Bazilijus Žvairasis (mirė 1448 m.) ar Demetrijus Šemiaka (gyv. 1410–1453). Bet kuris jų, įsitvirtinęs valdžioje, būtų tęsęs tą pačią didžiavalstybinę Maskvos politiką. Tačiau apie 1448–1449 m. padėtis pasikeitė. Pralaimėjęs kovą dėl didžiojo kunigaikščio valdžios, Demetrijus Šemiaka pakeitė savo politinius tikslus. „Palikęs Maskvą, jis ėmė kurti savarankišką valstybę šiaurėje, į kurią įėjo Ustiugas, Galičas, Viatka. Galbūt, Šemiaka planavo ir susijungti su Didžiuoju Novgorodu, ir, be to, glaudesniais ryšiais negu norėjo naugardiečiai.“⁶⁸

Demetrijus šaukėsi visų įmanomų sąjungininkų, taip pat ir LDK, pagalbos. Tačiau, užuot jam padėjęs, jaunasis LDK kunigaikštis ir Lenkijos karalius Kazimieras 1449 m. rugpjūčio 31 d. sudarė kapituliantišką sutartį su Bazilijumi II. Tai tokia pat „juoda“ diena Lietuvos istorijoje, kaip ir 1939 m. rugpjūčio 23 d. Kazimieras iš esmės atsisakė

ne tik imperinių Algirdo ir Vytauto tikslų (jie buvo nebeįgyvendinami), bet ir didžiaivalstybinės politikos, kurios tikslas būtų buvęs stratinginės pusiausvyros LDK rytų pasienyje palaikymas. Sutartis paliko Maskvos įtakos sferoje Didįjį Naugardą. LDK teko kur kas mažiau svarbi Tverė. Tačiau ir dėl jos sutartis paliko „skylių“, leidusių Maskvai kištis į Tverės reikalus.

Likęs be sąjungininkų, Demetrijus Šemiaka pralaimėjo ir 1453 m. buvo nuuodytas Didžiajame Naugarde. Priešingai negu teigia apologetinė Maskvos istoriografija, XV a. nebuvo jokios neišvengiamos ir neįveikiamos ne tik „visų rytų slavų“, bet ir vien tik Šiaurės Rytų Rusios vienijimosi tendencijos. Egzistavo socialinė ir netgi etninė takoskyra tarp jos pietinės srities (Volgos aukštupyje), kurios didžiausi centrai buvo tarpusavyje konkuravę Tverės ir Maskvos miestai, ir šiaurės žemių, kurioms priklausė ne tik Didžiojo Naugardo valdos, bet ir A. Zimino nurodyti Šiaurės rytų Rusios miestai, palaikę Demetrijų Šemiaką.

Skirtumas tarp jų buvo ne ką mažesnis, negu tas, kuris LDK ketvirtąjo dešimtmečio vėlyvosios karo metais išryškėjo tarp Švitrigailą ir Zigmantą Kęstutaitį rėmusių LDK žemių. Tik Rusios atveju tas skirtumas turėjo ne etninę-religinę, bet socialinę-ekonominę pagrindą. Šiaurėje buvo stipriausios miestų ir žemių večės savivaldos tradicijos, o pietuose jas jau seniai sunaikino stipri tėvoninių kunigaikščių valdžia. Netgi prijungus šiaurės žemes prie Maskvos, jose palyginti silpnai išsiplėtojo baudžiavinė žemėvalda, kuri jau XV a. buvo Maskvos didžiųjų kunigaikščių aplinką ir atramą sudariusių karinių tarnybinių sluoksnio ekonominis pagrindas. Jų niekada nepasiekdavo totorių antpuoliai, o „totorių jungą“ šių žemių gyventojams reiškė tik totoriams duoklę renkantis Maskvos kunigaikščiai bei jų agentai. Dėl to jie jų nemėgo kur kas labiau, negu nematytų neregėtų totorių, ir visai pagrįstai manė, kad geriau gyventų, būdami palikti patys sau.

Teigdamas, kad viena iš galimų XV a. „feodalinio karo“ tarp Maskvos kunigaikščių baigčių buvo mažiausiai dviejų valstybių bu-

vsioje „totorių Rusioje“ atsiradimas, rusų demokratinis istorikas Aleksandras Ziminas plėtoja mintį, kurią kiek anksčiau išsakė Nikolajus Nosovas⁶⁹. Šis teigė, kad „XV a. pabaigoje–XVI a. pirmoje pusėje Rusijoje vyko dviejų šalies raidos tendencijų kova. Iš kilo klausimas, kokių kelių nueis Rusia: protoburžuaziniu, kuris vystėsi šiaurėje su jos druskos gavybos pramone, ar baudžiaviniu? Šiaurė stoji prieš Centrą ir galiausiai buvo jo paminta“⁷⁰. A. Ziminas taip tęsia N. Nosovo mintį: „Šią priešpriešą pranašavo Maskvos kova su Galiču, Viatka ir Ustiugu suirutės metais. Baudžiavinės, valstietiškos ir vienuoliškos Maskvos priešininkė buvo gavybos verslo žmonių (druskos virėjų, medžiotojų, žvejų) ir laisvų valstiečių laisva stichija (*вольница*). Dėl Galičo laisvės žūties krito Tverė ir Naugardas, o pas kiu iš kilo ir kruvina opričninos pašvaistė.“⁷¹

Valstybinius LDK interesus labiausiai atitiko ne vienos iš šių „dviejų Rusių“ pergalė, bet abiejų jų (ar net daugiau) išlikimas. Be Rusios šiaurės išteklių baudžiavinė Maskva negalėjo kelti rimtos grėsmės ne tik LDK, bet ir besikuriantiems Volgos vidurupyje ir žemupyje sėsliųjų Kazanės totorių⁷² ir Astrachanės chanatams. Stiprėdamos ir plėsdamosi, šios totorių politikos būtų turėjusios vis smarkiau susidurti tarpusavyje ir su Krymo chanatu, todėl vargu ar kada nors būtų galėjusios kelti tokią grėsmę LDK, kokią keldavo vienas Krymo chanatas, kai Maskvos valdovams pavykdavo jį patraukti į savo pusę.

Nesutriuškinusi nei Kazanės chanato, nei Haličo–Didžiojo Naugardo, Maskvos valstybė vargu ar būtų pajėgusi užvaldyti visą Uralą, su kuriuo patogiai galima susisiekti tik Kamos upe ir jos intakais. Taip pat Užuralėje jos įtaka vargu ar būtų aprėpusi net ir tik šiaurinę Vakarų Sibiro dalį (Obės žemupį), kurios gyventojai duokles mokėdavo Didžiajam Naugardui. Tai reiškia, kad būtų buvę mažiau pavojų dar vieno Aukso ordos fragmentacijos produkto – Sibiro chanato⁷³, kurį tik XVI a. pabaigoje sunaikino rusų kazokai, konsolidacijai. Rytų Sibiro ir Tolimųjų Rytų žemės būtų buvusios laisvos politiškai

integruotis į tą geopolitinę erdvę, kurios natūralus centras yra Kinija. Rusija (tiksliau, dvi, trys Rusijos) taip ir nebūtų tapusi per du žemynus nusidriekusi imperija, o būtų likusi ar tapusi daugiau ar mažiau normali (tiek dydžiu, tiek santvarka) Europos valstybė, apie ką ir dabar tebesvajoja jos demokratai.

LDK vyriausybės negebėjimas ar nenoras pasinaudoti „feodalinio karo“ Maskvoje atvertomis galimybėmis dar toli gražu neužkirto kelių išsaugoti Rytų Europos tarppolitijinę visuomenę ir taip sudaryti tarptautines sąlygas „protoburžuazinių“ (ir protodemokratinių) tendencijų šiaurės rytų Rusios žemėse pergalei. Pati savaiame nedaug ką reiškė ir 1449 m. sutartis – svarbiau buvo politinė valia jos laikytis arba ne. Maskva jos niekada nesilaikė, prisimindama 1449 m. susitarimus tik tada, kai tai jai buvo naudinga. Ji ją pažeidė jau 1450 m., suteikdama prieglobstį Kazimiero varžovui dėl LDK sosto Mykolui Zigmantaičiui. Nematydama, kaip galėtų ji išnaudoti savo tikslams, Maskva 1452 m. paskutinį Kęstutaitį nunuodijo. LDK už šį pažeidimą „atsikeršijo“, dosniai dalydama žemės iš Maskvos paplūdusiems pabėgėliams, bėgantiems nuo valdžioje įsitvirtinusio Baziliaus II keršto (Možaisko kunigaikščiui Jonui, Demetrijaus Šemekos sūnui Baziliui ir kitiems). Jie arba jų palikuonys XVI a. pradžioje LDK išdavė – persimetė Maskvos pusėn.

Kur kas rimtesnis 1449 m. sutarties pažeidimas buvo 1454 m. Baziliaus II sudaryta sąjunginė sutartis su Tverės kunigaikščiu Borisu Aleksandrovičiumi⁷⁴. Nuo tol iki pat 1485 m., kai jo sūnus, paskutinis Tverės didysis kunigaikštis Mykolas Borisovičius, visiškai pavėluotai susizgribo ginti savo valstybės nepriklausomybę – pabėgo į Lietuvą, – Tverė buvo jau Maskvos hegemonijos sferoje. Maskvos valdovo šaukimu Tverės kariai žygiuodavo į bendrus žygius, kurių pirmuoju taikiniu tapo Didysis Naugardas, rėmęs Demetrijų Šemiaką paskutiniajame jo kovų etape, o dabar susilaukęs Maskvos valdovo keršto. Taip pat greitai ir nesiskaitydama su 1449 m. sutarties sąlygomis, Maskva jau 1456 m. savo hegemonijai pajungė kitą – Riazan-

nės – kunigaikštiją, kuriai 1449 m. sutartis numatė nepriklausomos „buferinės politikos“ statusą⁷⁵. Abu šie politiniai dariniai vadinosi „didžiosiomis kunigaikštijomis“, taigi nominaliai (pagal tuometinę rusėnišką politinę terminiją) buvo suverenios ir nepriklausomos valstybės. Tačiau Rytų Europos ateitį lėmė ne šių palyginti nedidelių „didžiųjų kunigaikštijų“, bet tikrai didžio Didžiojo Naugardo kontrolė.

Būtent Didysis Naugardas buvo pats didžiausias ir svarbiausias antrosios, alternatyvios, protoburžuazinės ir protodemokratinės Rusios ateities vilčių bastionas⁷⁶. Nuo gilios senovės jis buvo ta Rusios dalis, kurią su Vakarų ir Šiaurės Europa siejo patys glaudžiausi ekonominiai ir kultūriniai ryšiai⁷⁷. Nuo ankstyvosios Kijevo Rusios laikų Didžiajame Naugarde nuosekliai plėtojosi polinė (t. y. savita miestui-valstybei) demokratinė santvarka, kurios pagrindinės institucijos buvo Didžiojo Naugardo miestiečių susirinkimas (večė) ir iš pirklių bei žemvaldžių elito (bajorų) renkami posadnikai, taip pat bažnyčios hierarchai⁷⁸.

Iki pat XV a. antros pusės Didysis Naugardas buvo visiškai savarankiškas tiek vidaus, tiek užsienio politikos reikaluose. „Jeigu Naugardas dėl užsienio politikos sudarydavo sutartis su Maskvos didžiais kunigaikščiais, tai būdavo lygiateisės sąjungos forma.“⁷⁹ Vladimiro didžiojo kunigaikščio siuzerenitetas Didžiajam Naugardui reiškė tik tiek, kad naugardiečiai turėjo jam perduoti totoriams skirtą duoklę. Kai Vladimiro didžiojo kunigaikščio soste įsitvirtino Ivano Kalitos palikuonys, jie taip pat siuzerenitetą Naugardo žemėms pradėjo traktuoti kaip savo tėvoniinę teisę.

Vis dėlto XIV a. naugardiečiai Maskvos dar nelabai bijodavo. Naugardiečių („uškujnikų“) karinės ekspedicijos, už kurias Didžiojo Naugardo vyriausybė neprisiimdavo politinės atsakomybės, nors jas paslapčiomis rengdavo įtakingiausi jo valdančiojo sluoksniu bajorai, ne kartą siaubė Maskvos kunigaikščiams pavaldžias Volgos aukštupio ir jos intakų žemes. Dėl žemių Šiaurės Dvinos aukštupyje Didysis Naugardas ir Maskva ne kartą kariavo. Kur kas didesnė grėsmė

Didžiojo Naugardo nepriklausomybei tuo metu atrodė (ir iš tikrųjų tokia buvo) pagoniška, o paskui – katalikiška LDK, neslėpusi tikslo „užvaldyti visą Rusiją“. O tam naugardiečiai jau kiek galėdami priešinosi, ir šioje kovoje jau jiems patiems buvo naudinga pripažinti Vladimiro didžiųjų kunigaikščių suzerenitetą, nes jis įpareigojo Maskvą ginti Didįjį Naugardą nuo Lietuvos.

XIV a. pabaigoje Vytautas atkakliai siekė pajungti Didįjį Naugardą LDK suzerenitetui. Vorsklos katastrofa šiuos siekius pavertė niekais. Po 30 metų Vytautas dar kartą pamėgino įgyvendinti šį LDK imperinės politikos tikslą – 1428 m. vasarą surengė karo žygį į Naugardą. Naugardiečiai konfliktą sėkmingai išsprendė savo naudai taip, kaip jiems jau seniai buvo įprasta santykiuose su Maskva – sumokėjo Vytautui didžiulę kontribuciją. LDK valdovas jai galėjo teikti dar ir simbolinę – jo suzereniteto ar hegemonijos pripažinimo – reikšmę, kokią duoklės iš tikrųjų ir turėdavo to meto „tarptautinių santykių“ praktikoje. Naugardiečiai jai tokios reikšmės neteikė, ir galiausiai Didžiojo Naugardo politinis ryšys su LDK liko neapibrėžtas.

Po kelerių metų ir Lietuvoje, ir Maskvoje išiplieskė vidaus karai Didžiajam Naugardui bent porai dešimtmečių užtikrino visišką nepriklausomybę. Kaip rodo parama aiškiai pralaiminčiai šaliai (Demetriui Šemiakai) to karo pabaigoje, miesto-valstybės valdžia pradėjo suvokti, kur persikėlė didžiausias grėsmės šaltinis. Susiklostė strateginė situacija, kurioje LDK tapo vienintelis Naugardo nepriklausomybės garantas. Tačiau jau minėto 1456 m. Maskvos žygio prieš Naugardą metu LDK buvo visiškai pasyvi. Tiesa, naugardiečių pusėje kaip tarnybinis kunigaikštis kovėsi Aleksandras Čartoriskis (vienas iš Zigmanto I Kęstutaičio žudikų ir Demetrijaus Šemiakos žentas), bet jis tai darė ne kaip politinis Lietuvos valdžios atstovas, bet kaip Didžiojo Naugardo karinis samdinys. Sutriuškinti naugardiečiai buvo priversti priimti Maskvos padiktuotą Jaželbicų sutartį, kuri ne tik patvirtino „senovines“ Maskvos kunigaikščio teises, bet ir jas išplėtė – suteikė jam teismo valdžios įgaliojimus. Jie leido jam

kurstyti Naugarde vidaus nesantaiką, kištis į vidaus politines kovas ir atlikti jose aukščiausio arbitro vaidmenį.

LDK pasyvumą galima mėginti aiškinti visišku jos valdovo, kuris buvo ir Lenkijos karalius, užimtumu Lenkijos karo su Vokiečių ordinu (1454–1467 m.) reikalais. LDK, kaip žinoma, šiame kare nedalyvavo, praleisdama istorinę progą susigražinti savo vakarines žemes. Kaip viena iš LDK nedalyvavimo priežasčių literatūroje nurodoma jos „sena feodalų ekspansija į rytus, siekimas įsistiprinti ukrainiečių, baltarusių ir rusų žemėse“⁸⁰. Deja, ši sena ekspansija šį kartą pasireiškė tik (galiausiai taip pat nesėkmingais) mėginimais atsiimti iš Lenkijos Vakarų Podolę ir kai kurias kitas pasienio su ja žemes, šantažuojant strateginę sąjungininę karu. Tai buvo dvigubas ir gėdingas LDK kaip didžiosios valstybės užsienio politikos fiasko. Lietuvos ponija neišlaikė politinės atsakomybės, kuri jai atiteko kartu su faktine LDK valdžia, egzamino.

Lietuvos ponijai tenka atsakomybė ir už kitą, dar didesnę LDK užsienio politikos nesėkmę po 14 metų. 1470 m. Didžiajame Naugarde subrendo vidaus politinė padėtis, kuri sudarė sąlygas jeigu ne įgyvendinti senąją LDK imperinės politikos tikslą (pajungti Didįjį Naugarą hegemonijai ar net paversti jį LDK neformaliosios imperijos dalimi), tai bent apsaugoti Rytų Europos tarppolitijinę politinę sistemą nuo žlugimo. Patriotiškai nusiteikę Didžiojo Naugardo bajorai, šovininistinėje didžiarusiškoje literatūroje vadinami „lietuviškąja partija“, susibūrę aplink velionio posadniko Izaoko Boreckio našlę Mortą „Posadininkę“ ir jos sūnus, ėmėsi iniciatyvos sudaryti Didžiojo Naugardo ir LDK karinę politinę sąjungą.

Sutartis numatė LDK pareigą suteikti Didžiajam Naugardui karinę pagalbą ir garantijas stačiatikybei nuo galimo katalikybės spaudimo apsaugoti, apsiribodama tik labai bendru LDK valdovo suvereniteto pripažinimu. Tai nebuvo prisijungimo prie LDK aktas. Tačiau tokio prisijungimo LDK interesams apginti ir nereikėjo, nors, norėdama, LDK vyriausybė galėjo išsiderėti ir daugiau. Kazi-

mieras nei derėjosi, nei pasirašė sutartį⁸¹. Didžioji respublika buvo palikta Jonui III sutriuškinti.

Liepos 14 d. įvyko Šelonės mūšis, kuris strateginei Rytų Europos tarppolitijinės politinės sistemos pusiausvyrai turėjo tokių pat lemtingų padarinių, kokių Vidurio Europos istorijos eigai turėjo prieš 61 metus (be vienos dienos) Žalgirio pergalė. Užvaldęs Naugardo žemes, deportavęs vietinį elitą ir pakeitęs jį iš Maskvos žemių atkeltais kariniais tarnybininkais, Jonas III pakeitė jėgų santykį savo naudai. 1478 m. kovą–balandį Brastoje susirinkusiame LDK seime Kazimieras gėdingai atkalbinėjo pagaliau besiryžtančius kariauti Lietuvos ponus ir bajorus. Jam labiau rūpėjo savo dinastijos reikalai Vidurio Europoje – 1471 m., mirus Čekijos karaliui Jurgiui Podebradiškiui, Kazimieras pasinaudojo galimybe pasodinti į Čekijos sostą savo vyriausiąjį sūnų Vladislovą, kartu įveldamas Lenkiją į bevaisius ir beprasmiškus (galų gale išlošė tik Habsburgai) karus su Vengrijos valdovu Motiejumi Huniadžiu, kuris taip pat pretendavo į šį sostą⁸².

Didžiulės Naugardo respublikos likvidavimo darbai iš Jono III pareikalavo daug laiko. Jie baigėsi tik 1478 m., kai didysis večės varpas, tas rusėniškosios demokratijos ir laisvės simbolis, buvo išvežtas į Maskvą. 1480 m. dar kartą (paskutinį) susiklostė palanki situacija sustabdyti Maskvos kilimą. Trumpam sustiprėjo Didžioji orda, kurios chanas Achmetas siekė atkurti siuzerenines teises jau seniai apie jas nebenorinčiai girdėti Maskvai. Prieš Joną III sukilo jo broliai – Ugličo kunigaikštis Andrius Vyresnysis ir Volokolamsko kunigaikštis Borisas. Jie šaukėsi Achmeto ir Lietuvos pagalbos. 1480 m. vasarą Achmetas su visomis pajėgomis atžygiavo prie Maskvos, LDK ir totorių kontroliuojamų žemių sandūros laukti Lietuvos kariuomenės. Lygiai prieš šimtą metų jo pirmtakas Mamajus pralaimėjo Kulikovo mūšį, nusprendęs nelaukti Jogailos kariuomenės, kurią nuo mūšio vietos skyrė vienos dienos žygis. Achmetas lietuvių laukė tris mėnesius. Lietuviai neatvyko.

Jungtinės lietuvių ir totorių kariuomenės pergalė buvo beveik garantuota. Nugalėjus visai nesunku būtų buvę atkurti ką tik likviduotą Didžiojo Naugardo respubliką. Iš tremties grįžę gyvi likę Naugardo bajorai ir kiti respublikos piliečiai niekada nebūtų pamiršę maskvėnų skriaudos ir jiems atleidę, ir būtų tapę atskira rytų slavų tauta. LDK būtų įgijusi ištikimą ir patikimą sąjungininką, kuris taip pat būtų labai pravertęs toliau plėtojant santykius su Lenkija. Likusias Maskvos valdas buvo galima broliškai padalyti Jonui III ir jo broliams. Naujų kunigaikštijų kaip tarpolitijinių santykių subjektų svoris nebūtų buvęs daug didesnis negu tas, kurį turėjo tuo metu dar nelikviduotos Tverės ir Riazanės kunigaikštijos. Teisingai padalijus Maskvos Didžiąją Kunigaikštiją, Tverės ir Riazanės kaip suverenių „didžiųjų kunigaikštijų“ nominalusis statusas būtų tapus realus. Rytų Europos politinis žemėlapis (daug palyginti nedidelių valstybių, iš kurių išsiskirtų tik LDK ir demokratinis, o todėl ir toks palyginti taikingas Didysis Naugardas) savo konfigūracija nelabai skirtųsi nuo tos spalvų įvairovės, kuri pradžiugina akį, pažvelgus į Vidurio ir Vakarų Europos politinį žemėlapi po imperinės Rusijos platybių nykumos. LDK būtų buvusi didžiausia Europos valstybė.

Istorija XV a. Lietuvai keturis kartus metė likimo kauliuką, kuris visus keturis kartus iškrito „šešiuke“. Penkto karto nebuvo. Paskutiniame XV a. dešimtmetyje prasidėjo karai su Maskva, kuriuose Lietuvai teko už neišnaudotas galimybes sumokėti visą kainą ir netgi daugiau. Praradus trečdalį teritorijos, Oršos pergalė 1514 m. pagaliau sustabdė Maskvos agresiją. Tačiau tai buvo tik laikina LDK sėkmė. Dėl ideologinių Maskvos valstybės pagrindų, kuriuos sudarė „visų Rusios žemių“ suvienijimo Maskvos caro valdžioje, Aukso ordos „carų“ ir Konstantinopolio imperatorių teisių paveldėjimo idėjos, LDK ir Maskvos valstybės konfliktas buvo žūtbūtinis. Siekdama užkirsti kelią tolesniam Maskvos stiprėjimui, LDK jau septintajame XVI a. dešimtmetyje ryžosi prevenciniam Livonijos užvaldymui. Tam ji viena nebeturėjo pakankamai jėgų: galios balansas Rytų Eu-

ropos regioninėje tarppolitijinėje politinėje sistemoje jau buvo negrįžtamai pasikeitęs Maskvos naudai.

Perskaitęs paskutines dvi pastraipas, retas (ypač rusų tautybės) skaitytojas nepagalvos, kad straipsnio autorius yra aršus, gal net patologiškas rusofobas. Nieko panašaus. Maskvos imperinė idėja galiausiai patyrė ne ką mažesnę nesėkmę, kokia ištiko ir Algirdo–Jogailos–Vytauto imperinė idėja („visa Rusia turi priklausyti Lietuvai“). Geriausiai Maskvos valdovams sekėsi įgyvendinti siekį perimti Aukso ordos paveldą, tampant Eurazijos stepių juostos „baltaisiais carais“. Bet ir čia nemaža buvusių Aukso ordos žemių dalis galiausiai išsprūdo iš Maskvos imperijos valdžios. Iškalbingiausiai apie Jono III laikais susiformavusios Maskvos imperinės programos nesėkmę byloja nepriklausomų Baltarusijos ir Ukrainos valstybių egzistavimas buvusiose LDK teritorijose.

Daugeliui rusų iki šiol brangi visų rytų slavų visiškos vienybės idėja galėjo būti įgyvendinta tik tuo atveju, jeigu Algirdui ar Vytautui būtų pavykę įvykdyti visų buvusios Kijevo Rusios žemių pajungimo savo valdžiai programą. Bet tada trijų rytų slavų tautų ir jų valstybių šiuolaikinėje Rytų Europoje nebūtų. Būtų viena didžiulė rusų tauta, gyvenanti vienoje valstybėje. Ta tauta veikiausiai būtų visiškai asimiliavusi tos valstybės kūrėjus lietuvius (gal išskyrus žemaičius), kaip romaniškoje prancūzų tautoje nepalikdami pėdsakų ištirpo germanai frankai. Tokios tautos sukūrimas buvo strateginis tautinės politikos tikslas carinėje Rusijoje paskutiniais jos dešimtmečiais. Apie ją svajojo didžiarusių nacionalistai Sovietų Sąjungoje. To paties tebetroškta aršiausi šiuolaikiniai rusų šovinstai.

Labai rimti ir solidūs šiuolaikiniai rusų istorikai leidžia sau mintyse paeksperimentuoti, kaip būtų atrodžiusi Rytų Europa, jeigu nebūtų buvę mongolų–totorių invazijos. Denisas Chrustaliovas spėja, kad buvusiose Kijevo Rusios žemėse ir be jų (bei lietuvių) „pagalbos“ būtų atsiradusios trys ar keturios rytų slavų tautos ir valstybės⁸³. Antonas Gorskis mano, kad jų būtų buvę nuo dviejų iki keturių. Tai

veikiausiai būtų buvusi Šiaurės Rytų Rusia (su Didžiojo Naugardo ir Smolensko žemėmis) ir arba Galičo bei Voluinės žemių junginys su Kijevo žeme, arba Černigovo ir Kijevo žemių junginys: tai būtų priklausę nuo to, kas (voluiniečiai ar černigoviečiai) būtų nugalėję kovojant dėl Kijevo⁸⁴. Faktiškai yra trys, o šios knygos autorius teigia, kad jeigu LDK būtų įveikusi Maskvą, tai būtų buvusi viena. Dėl ko gi rusų patriotas ar net šovinistas turėtų pykti?

Kas svarbiausia, tokią Rusios istoriją, kurioje nebuvo mongolų-totorių invazijos, kur kas sunkiau įsivaizduoti, negu visų rusėnų žemių pajungimą Lietuvai (pvz., po pergalės Vorsklos mūšyje). Ne ką sunkiau įsivaizduoti ir toliaregiškesnę LDK politiką XV a. antroje pusėje, nuosekliai ginančią Didžiojo Naugardo (ir Pskovo) nepriklausomybę. Rusios istorija be mongolų-totorių jungo yra labai abstrakti galimybė. O lietuvių galimybės išvaduoti visą Rusiją nuo totorių ir jų vietinių pakalikų, drauge ją ir suvienyti, buvo labai realios.

Kalčiausi dėl šovinistinių didžiarusiškų svajonių neišsipildymo yra rusų nacionalistų ir šovinistų visai šlovinami Maskvos kuniškaičiai ir carai bei stačiatikių bažnytininkai (tokie kaip metropolitas Aleksas). Tai jų aršus pasipriešinimas sužlugdė lietuvių valdovų, kurie vieni galėjo įgyvendinti šias svajones, siekiaus. Šiuolaikinės lietuvių tautos atstovas savo ruožtu gali jausti tik dėkingumą Maskvos valdovams už tai, kad jie sutrukdė senovės lietuvių valstybininkams paaukoti lietuvių tautą ant Kijevo Rusios atkūrimo aukuro. LDK valdžiai pajungus visas rusėnų žemes, Vilnius būtų tapęs antruoju Kijevu, bet istorija būtų likusi be tokios ateities, kurioje būtų galėjusi atsirasti modernioji lietuvių tauta ir jos tautinė valstybė⁸⁵.

O dėl dar didesnio (nei trys) rytų slavų tautų skaičiaus, kuris būtų tapęs tikrove, jeigu XV a. senovės lietuvių valstybininkams būtų pakakę toliaregiškumo ir politinės valios užkirsti kelią Rytų Europos tarppolitijinės politinės sistemos sužlugdymui, tai mintis apie tokią perspektyvą irgi neturėtų piktinti tikro rusų patrioto. Rusijai tapti „normalia“ ar europietiška šalimi (o apie tai nesvajuoja retas rusas,

įskaitant ir buvusį prezidentą Putiną), labiausiai kliudo tai, kad ji vis dar yra imperija. Būtent imperinis Rusijos valstybingumo pobūdis trukdo jos demokratizacijai. Tai yra pagrindinė abiejų (1917 m. ir 1991–1998 m.) Rusijos demokratizacijos nesėkmių pamoka.

Kai tik Rusijoje prasideda tikra (nefasadinė) demokratizacija, įsi-bėgėja ir imperiją griaunančios išcentrinės tendencijos. Mat tikros demokratijos sąlygomis gali veikti taip pat ir politinės jėgos, kurios siekia didesnio toliau nuo Maskvos esančių Rusijos regionų (ne vien „autonominių respublikų“, bet ir tų, kurių gyventojai yra rusai) savarankiškumo, realios autonomijos, o galiausiai ir nepriklausomybės. Juk grynai rusiškas Vladivostokas nuo Maskvos yra netgi toliau negu nuo Londono – Filadelfija ar Bostonas, XVIII a. antroje pusėje tapę anglų kolonistų maišto prieš savo tėvynę ar protėvynę (ir kartu metropoliją), į istoriją įėjusio JAV Nepriklausomybės pavadinimu, židiniai. Rusas patriotas atsiduria prieš tikrai sunkią dilemą: arba liberali demokratija, arba „vieningos ir nedalomos“ Rusijos valstybės (imperijos) išsaugojimas. Mūsų lietuvių protėviai galėjo išvaduoti rusų patriotas nuo šios tragiškos dilemos, tiesiog laiku užkirtę kelią Rusijos imperijai, kurios mažai kas pasaulyje nelaiko blogiu, atsirasti. Jie galėjo išvaduoti būsimus rusus nuo imperijos naštos, kiek ilgiau tą našta vilkdami patys.

LDK rytinės sienos laikina stabilizacija XVI a. pradžioje sudarė sąlygas tęstis baltarusių (gudų) etnijos formavimuisi. Sėkminga būsimųjų baltarusių žemių integracija į LDK metropoliją, užsibaigusi jau Liublino unijos išvakarėse, suteikia šiuolaikiniams baltarusiams svarų pagrindą laikyti LDK taip pat ir „sava“ valstybe. Tokia pat „sava“, kokia Frankų imperiją laiko kadaise frankų užkariautų romanizuotų galų palikuonys prancūzai, ir tokia pat „sava“, kokia ją dėl frankų ir jų pačių protėvių etninės giminystės laiko vokiečiai, nors daugelis dabartinės Vokietijos žemių (visų pirma, Saksonija) į Frankų valstybės sudėtį pateko tik po karų, kurie buvo nedaug žiauresni už tuos, kuriuos Mindaugas ir jo paveldėtojai kariavo, versdami baltų gentis, galiausiai tapusias lietuvių tauta, gyventi savo valstybėje.

Išvados

1. Šiuolaikinės tarptautinių santykių teorijos, jas apibendrinus ir adaptavus, gali būti vaisingai taikomos ikimodernių laikų politikų tarpusavio santykiams aprašyti ir aiškinti. Tam tarptautinės sistemos sąvoką tikslinga pakeisti tarppolitijinės sistemos sąvoka, o tarptautinės visuomenės – tarppolitijinės visuomenės sąvoka.

2. Skirtini du tarppolitijinių visuomenių tipai: suverenių politikų tarppolitijinės visuomenės ir hegemoninės (imperinės) politikos tarppolitijinės visuomenės.

3. „Lokiškoji“ (A. Wendto prasme) tarppolitijinių santykių kultūra būdinga jau ikimodernių laikų tarppolitijinių visuomenių, priklausančių tai pačiai civilizacijai, tarpusavio santykiams.

4. XIV–XV a. LDK priklausė dviem skirtingoms regioninėms tarppolitijinėms sistemoms. Viena jų – Vidurio Europos tarppolitijinė sistema, kuri buvo platesnės Europos krikščioniškosios tarppolitijinės visuomenės dalis. Antroji – Rytų Europos, kurios hegemonė buvo Aukso orda, XIII a. antroje pusėje įsijungusi į islamiškąją tarppolitijinę visuomenę. Iki krikšto XIV a. pabaigoje LDK nepriklausė jokiai tarppolitijinei visuomenei.

5. Aukso ordos nuosmukis, tapęs negrįžtamu po Timūro XIV a. pabaigoje jai suduotų smūgių, sudarė sąlygas XV a. trečiame dešimtmetyje LDK trumpam perimti iš Aukso ordos hegemonės vaidmenį Rytų Europos regioninėje tarppolitijinėje sistemoje.

6. XV a. antroje pusėje LDK dėl politinės valios stokos, kurią lėmė Jogailaičių dinastinių ir LDK valstybinių interesų skirtumai, neišnaudojo kelių progų Rytų Europoje išsaugoti XV a. viduryje čia besiformuojančią daugiapolę tarppolitijinę sistemą – analogišką tai, kuri XVI a. keliems šimtmečiams susikūrė Vakarų ir Vidurio Europoje.

7. LDK užsienio politikos klaidos sudarė sąlygas iškilti Maskvai, ilgainiui sunaikinusiai ir pačią LDK. Maskvos iškilimas nebuvo ne-

išvengiamas: daugiapolė tarppolitijinė Rytų Europos sistema galėjo išlikti tiek pat ilgai, kiek ji išliko Vidurio ir Vakarų Europoje, jeigu LDK politinė vadovybė būtų nuosekliai gynusi rusiškos demokratijos lopšio Didžiojo Naugardo ir sėslių žemdirbių totorių sukurto Kazanės chanato valstybingumą.

8. Nors Maskvos imperijai pavyko sunaikinti LDK, jai galų gale nepavyko pasiekti svarbiausio savo imperinės programos tikslo: visiems laikams sujungti savo valdžioje visus buvusios Kijevo Rusios gyventojus ir paversti juos viena tauta. Didžiarusių šovinistų svajonę galėjo įgyvendinti tik LDK valdovai, jeigu jiems XIV a. pabaigoje–XV a. pradžioje būtų pavykę įgyvendinti Gediminaičių imperines idėjas.

NUORODOS IR PASTABOS (Endnotes)

¹ Žr. B. Dundulis. Lietuvos užsienio politika XVI a. Vilnius: Mintis, 1971.

² Žr., pavyzdžiui: A. Bumblauskas. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005; E. Gudavičius. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999; Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius. Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2000; Z. Kiaupa. Lietuvos valstybės istorija. 2-asis leid. Vilnius: Baltos lankos, 2006 ir kt.

³ K. Waltz. Theory of International Politics. Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1979.

⁴ H. Bull. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. London: Macmillan, 1977; A. Watson. The Evolution of International Society. London: Routledge, 1992; M. Wight. Systems of States. Leicester: Leicester UP, 1977.

⁵ A. Wendt. Tarptautinės politikos socialinė teorija. Vilnius: Eugrimas, 2005 (anglų kalba išėjo 1999).

⁶ H. Morgenthau. Politics among Nations. 6th ed. New York: Knopf, 1985.

⁷ Žr. K. Waltz. Theory of International Politics.

⁸ Žr. B. Buzan, Ch. Jones, R. Little. The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism. New York: Columbia UP, 1993.

⁹ Svarbi išimtis yra 4-oje išnašoje paminėti vadinamosios Anglijos mokyklos (Hedley Bullo, Adamo Watsono, Martino Wighto) atstovų darbai, todėl jais daugiau sia ir remsimės.

¹⁰ Žr. A. Eckstein. Mediterranean Anarchy, Interstate War, and the Rise of Rome. Berkeley: University of California Press, 2006.

¹¹ Žr. M. Liverani. *International Relations in the Ancient Near East, 1600–1100 B. C.* Houndmills: Palgrave, 2001.

¹² Žr. S. J. Kaufman. *The Fragmentation and Consolidation of International Systems* // *International Organization*. 1997, vol. 51 (2), p. 173–208.

¹³ Žr. V. Tin-Bor Hui. *War and State Formation in Ancient China and Early Modern Europe*. New York: Cambridge University Press, 2005.

¹⁴ Žr. W. C. Wohlforth, R. Little, S. J. Kaufman, D. Kang, Ch. Jones, V. Tin-Bor Hui, A. Eckstein, D. Deudney, W. Brenner. *Testing Balance-of-Power Theory in World History* // *European Journal of International Relations*. 2007, vol. 13 (2), p. 155–185.

¹⁵ Žr. Z. Norkus. Apie antrąjį Kijeva, kurio taip ir nebuvo: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje // *Politologija*. 2007, Nr. 1 (45), p. 3–78; jo paties: Ar LDK buvo imperija? // A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko (sud.). *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo 'dalybos'*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 205–261; jo paties: Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo federacija? // *Lietuvos istorijos studijos*. 2008, t. 22, p. 9–38.

¹⁶ Th. Hobbes. *Leviatanas* [arba bažnytinės ir pilietinės valstybės materija, forma ir valdžia]. Vilnius: Prada, 1999. P. 135–141, 179–195.

¹⁶ Žr. M. Weber (1922). *Wirtschaft und Gesellschaft : Grundriss der verstehenden Soziologie*. 5., rev. Aufl. Tübingen: Mohr, 1976. S. 29. Žr. taip pat: A. Giddens. *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Vol. 2. *The Nation State and Violence*. Cambridge: Polity Press, 1985; J. E. Thomson. *Samdiniai, piratai ir suverenai. Valstybės kūrimasis ir eksteritorinė prievarta ankstyvojoje moderniojoje Europoje*. Vilnius: Homo liber, 2006; Y. Barzel. *A Theory of State. Economic Rights, Legal Rights, and the Scope of the State*. Cambridge: Cambridge UP, 2002.

¹⁷ Su šiuo sutapatinimu, žinoma, nesutiktų anarchizmo, kaip politinės filosofijos, šalininkai, kuriems anarchija yra tobula visuomenės būklė, kurioje visi myli vienas kitą ir todėl gali be prievartos bendradarbiauti. Žr. Z. Norkus. *Apie meilę, prievartą, smurtą ir demokratiją* // *Problemos*. 2006, priedas, p. 11–27.

¹⁸ Žr. G. Althoff. *Die Ottonen. Königsherrschaft ohne Staat*. Stuttgart: Kohlhammer, 2000. S. 230–247; H.-W. Goetz. *Moderne Mediävistik. Stand und Perspektiven der Mittelalterforschung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999. S. 180–185; jo paties: *Europa im frühen Mittelalter 500–1050* (*Handbuch der Geschichte Europas*, Bd. 2). Stuttgart: Ulmer, 2003, S. 284–292.

¹⁹ „Politijos“ terminu čia ir toliau vėrčiame angliškoje politikos mokslų literatūroje vartojamą terminą *polity*. „Politijos“ terminą lietuvių kalboje galime laikyti jau įteisintu – jį Haroldo Bermano knygos „Teisė ir revoliucija“ vertime į lietuvių kalbą vartoja Arvydas Šliogeris. Žr. H. J. Berman. *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Vilnius: Prada, 1999. P. 16, 688, 695.

²⁰ Žr. R. Gilpin. *War and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge UP, 1981. P. 39–44.

²¹ Žr. W. H. McNeill. *Plagues and Peoples*. New York: Anchor, 1976.

²² Žr. H. Bull. *The Anarchical Society*, p. 10.

²³ Žr. G. Tsebelis. *Nested Games: Rational Choice in Comparative Politics*. Berkeley: University of California Press, 1999.

²⁴ Ch. Tilly. *Coercion, Capital, and European States*. Oxford: Blackwell, 1992. P. 161–191.

²⁵ Kaip matysime, institucionalistinė prieiga pateikia kiek kitokį didžiosios valstybės apibrėžimą: tai valstybė, be kurios sutikimo neįmanoma pakeisti tarptautinę teisę ar nubausti jos pažeidėjus.

²⁶ Žr. S. J. Kaufman. *The Fragmentation and Consolidation of International Systems*; S. J. Kaufman, R. Little, W. C. Wohlforth (Ed.). *The Balance of Power in World History*. Houndmills: Palgrave, 2007; W. C. Wohlforth, R. Little et al. *Testing Balance-of-Power Theory in World History*.

²⁷ Žr. M. Liverani. *International Relations in the Ancient Near East, 1600–1100 B. C.*

²⁸ Trečiojo besidžiaugiančiojo (lot.).

²⁹ Skaldyk ir valdyk (lot.).

³⁰ A. Wendt. *Tarptautinės politikos socialinė teorija*, p. 329.

³¹ *Ibidem*, p. 275.

³² Žr. I. Kant. *Į amžinąją taiką // I. Kant. Politiniai traktatai*. Vilnius: ALK/Aidai. P. 125–130.

³³ Žr. A. Wendt. *Tarptautinės politikos socialinė teorija*, p. 341–345.

³⁴ Skaitytojas, bent kiek pažįstamas su mokslo filosofija, neturėtų būti šokiruotas teiginio, kad ir klaidinga teorija gali būti „gera“. Antai Newtono mechanika yra klaidinga, nes jos prielaidos prieštarauja Alberto Einsteino specialiosios ir bendrosios reliatyvumo teorijos principams. Tačiau aiškinant nedidelės masės kūnų judėjimą nedideliais greičiais, Newtono mechanikos numatymai iš esmės nesiskiria nuo to, ką sako reliatyvistinė mechanika.

³⁵ Vėlgi, griežtai kalbant, reikėtų skirti klasikinį liberalizmą ar institucionalizmą tarptautinių santykių teorijoje (jo pirmtakas – I. Kantas) ir šiuolaikinį, vadintą neoliberalizmu ar neoinstitucionalizmu. Šio neoliberalizmo nedera painioti su neoliberalizmu ekonominėje politikoje (žr. Z. Norkus. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Mintis, 2008. P. 336–344). Tiek, kiek tarptautinių santykių teorijos šioje knygoje aptariamos tik kaip idėjų LDK istorijai interpretuoti šaltinis, skirtumai tarp institucionalizmo krypčių nėra išryškinami nei aptariami.

³⁶ Šis pavadinimas ne tik konstatuoja faktą, kad jai priklausantys tyrinėtojai yra britai, bet ir netiesiogiai atriboja ją nuo neorealizmo, kurio žymiausi atstovai yra amerikiečiai.

³⁷ Th. Hobbes. *Leviatanas*, p. 179.

³⁸ H. Bull. *The Anarchical Society*, p. 13

³⁹ Žr. H. Bull, *The Anarchical Society*, p. 24–40; jo paties: *The Emergence of a Universal International System // H. Bull, A. Watson (Eds.). The Expansion of International Society*, p. 117–126.

- ⁴⁰ H. Bull. *The Anarchical Society*, p. 142.
- ⁴¹ Žr. B. Buzan. *Žmonės, valstybės ir baimė. Tarptautinio saugumo studijos po Šaltojo karo*. Vilnius: Eugrimas, 1997. P. 257–261.
- ⁴² A. Watson. *The Evolution of International Society*, p. 15.
- ⁴³ Žr. И. П. Шаскольский. *Борьба Руси против крестонной агрессии на берегах Балтики в XII–XIII вв.* Ленинград: Наука, 1978; *jo paties: Борьба Руси против шведской экспансии в Карелии. Конец XIII–начало XIV в.* Петрозаводск: Карелия, 1987; *jo paties: Борьба Руси за сохранение выхода к Балтийскому морю в XIV веке.* Ленинград: Наука, 1987; Н. А. Казакова. *Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения. Конец XIV–начало XVI в.* Ленинград: Наука, 1975.
- ⁴⁴ Žr. E. Gudavičius. *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, p. 73, 113.
- ⁴⁵ K. Forstreuter. *Deutschland und Litauen im Mittelalter*. Köln: Böhlau, 1962. S. 11.
- ⁴⁶ J. Stakauskas. *Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje*. Vilnius: Aidai. 2004. P. 87.
- ⁴⁷ A. Nikžentaitis. *Gediminas*. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1989; *jo paties: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės užsienio politikos veiksmų programa // Lituania*. 1990, Nr. 3, p. 31–41; *jo paties: Lietuvos diplomatijos veikla Vidurio Europoje XIV amžiaus VI dešimtmetyje. Lituania*. 1991, Nr. 2 (6), p. 3–12; *jo paties: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pagrindinės užsienio politikos kryptys XIV a. vid.–XV a. vid. // R. Čapaitė, A. Nikžentaitis (sud.). Žalgirio laikų Lietuva ir jos kaimynai*. Vilnius: Academia, 1993. P. 170–177. Skirtingose autoriaus publikacijose pateikiami tų tikslų sąrašai šiek tiek skiriasi, todėl toliau nurodomos tik pasikartojančios pozicijos.
- ⁴⁸ Žr. M. Jučas. *Lietuvių karo su kryžiuočiais istoriografija // J. Jurginis (red.). Lietuvių karas su kryžiuočiais*. Vilnius: Mintis, 1964. P. 46, 47–48; Jie net pripažįsta, kad iki tam tikro laiko (kol sustiprėjo Maskva) tas barjeras vaidino „pažangų“ istorinį vaidmenį.
- ⁴⁹ W. L. Urban. *Kryžiaus karas Žemaitijoje*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005. P. 51.
- ⁵⁰ Žr. K. В. Базилиевич. *Внешняя политика русского централизованного государства: вторая половина XV века*. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1952. С. 239–281.
- ⁵¹ Žr. Th. Allsen. *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qun Mongke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251–1259*. Berkeley: Univ. of California Press, 1987.
- ⁵² Žr. A. Dubonis. *The Encounter Between Forest Lithuanians and Steppe Tatars in the Time of Mindaugas // Lithuanian Historical Studies*. 2006, vol. 11, p. 1–17.
- ⁵³ Žr. J. Stakauskas. *Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje*, p. 87.
- ⁵⁴ Žr. И. Б. Греков. *Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв.* Москва: Издательство восточной литературы, 1963; *jo paties: Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.)*. Москва: Наука, 1975.

⁵⁵ Žr. šios koncepcijos kritiką: A. Nikžentaitis. Gediminas. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1989. P. 84–85.

⁵⁶ Cit. pagal: A. Bumbauskas. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795, p. 106.

⁵⁷ Henrikas Latvī, Hermanas Vartbergē. Livonijos kronikos. Vilnius: Mokslas, 1991. P. 185.

⁵⁸ Žr. M. Ročka. Rinktiniai raštai. Sudarė ir parengė Mikas Vaicekuskas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002. P. 11–18; M. Strockis. „Žemutinės pilies lentelės įrašas“. 2007 // <http://www.lietuvospilys.lt/images/pdf/LentelėUni.pdf>. [žiūrėta 2008 m. spalio 8 d.].

⁵⁹ Žr. H. Paszkiewicz. The Origin of Russia. New York: Philosophical Library, 1954. P. 252–254.

⁶⁰ D. Baronas. Stačiatikiai kitatikių valdžioje. Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės atvejis XIII–XV a. // Lietuvos istorijos metraštis. 2004, Nr. 1, p. 15.

⁶¹ Žr. Ф. Шабульдо. Витовт и Тимур: Противники или стратегические партнеры? // I. Valikonytė, E. Meilus, A. Mickevičius (red.). Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono. Vilnius: Vaga, 2001. P. 95–106.

⁶² Edyga nebuvo Čingizidas, tad valdyti galėjo tik prisidengdamas statybiniais.

⁶³ Žinoma, tai toli gražu neišsemia LDK istorinės reikšmės. Žr. M. Hellmann. Die geschichtliche Bedeutung des Grossfürstentums Litauen // Saeculum. 1958, Bd. 9/1, S. 87–112.

⁶⁴ Deja, šio rusų šovinininio „didžiojo naratyvo“ sugestijai pasiduoda ir patys iškiliausi Lietuvos istorikai, rašantys apie „nesustabdomą Rusijos vienijimosi procesą“ (E. Gudavičius. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų, p. 323). Kaip teigia istorikas, „Didžioji Lietuvos kunigaikštija, sukoncentravusi pastangas rytuose, galėjo keliais dešimtmečiais šį procesą sulėtinti, bet negalėjo jo sustabdyti“ (ten pat). Net jeigu LDK iš tikrųjų tiek ir tegalėjo (kaip toliau matysime, su šia nuomone nesutinka ir kai kurie pačių rusų istorikai), tai buvo pats geriausias dalykas, kurį ji turėjo padaryti.

⁶⁵ Žr. В. Е. Возгрин. Исторические судьбы крымских татар. Москва: Мысль, 1992.

⁶⁶ Žr. М. Г. Худяков. Очерки по истории Казанского ханства. Изд. 3-е, дополненное. Москва: ИИНСАН, 1991.

⁶⁷ Žr. И. В. Зайцев. Астраханское ханство. Москва: Восточная литература, 2004.

⁶⁸ Žr. А. А. Зимин. Витязь на распутье. Феодалная война в России XV в. Москва: Мысль, 1991. С. 202.

⁶⁹ Žr. Н. Е. Носов. Становление сословно-представительных учреждений в России. Ленинград: Наука, 1969.

⁷⁰ А. А. Зимин. Витязь на распутье, с. 209.

⁷¹ Ibidem, с. 210.

⁷² „Kitaip nei Mongolų imperija ir Aukso orda, Kazanės chanatas nebuvo klajoklių imperija ir neturi būti su jomis painiojamas.“ R. Taagepera. The Finno-Ugric Republics and the Russian State. London: Hurst and Company, 1999. P. 54.

⁷³ Žr. Г. Л. Файзрахманов. История татар Западной Сибири: с древнейших времен до начала XX века. Казань: Татар. кн. изд-во, 2007.

⁷⁴ Žr. H. Łowmiański. Polityka Jagiellonów. Do druku przygotował Krzysztof Pietkiewicz. Wyd. 2. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2006. S. 236–237.

⁷⁵ Žr. R. O. Crumme. The Formation of Muscovy, 1304–1613. London ; New York: Longman, 1987. P. 79. Bazilius II tapo mirusio Riazanės kunigaikščio vaikų globėju. Tačiau maskvėnai faktiškai valdė Riazanę ir tiems vaikams suaugus. Visi Riazanės kunigaikščiai iki pat formaliosios jos aneksijos 1520 m. tebuvo klusnūs Maskvos nurodymų ir pageidavimų vykdytojai.

⁷⁶ Žr. H. Birnbaum. Did the 1478 Annexation of Novgorod by Muscovy Fundamentally Change the Course of Russian History // L. Hughes (Ed.). New Perspectives on Muscovite History. New York: St. Martin's Press, 1993. P. 37–58; А. А. Исаченко. Если бы в конце XV века Новгород одержал победу над Москвой (Об одном несостоявшемся варианте истории русского языка) // Wiener slavistisches Jahrbuch. 1973, Bd. 18, S. 48–55.

⁷⁷ H. Birnbaum. Novgorod in Focus. Selected Essays. Columbus: Slavica Publishers, 1996. P. 15–40.

⁷⁸ Apie Didžiojo Naugardo politinę santvarką ir jos raidą žr.: H. Birnbaum. Lord Novgorod the Great. Essays in the History and Culture of a Medieval City-State. Part 1: The Historical Background. Columbus: Slavica Publishers, 1981 P. 82–100; J. Leuschner. Novgorod. Untersuchungen zu einigen Fragen seiner Verfassungs- und Bevölkerungsstruktur. Berlin: Duncker & Humblot, 1980; K. Zernack. Die burgstädtischen Volksversammlungen bei den Ost- und Westslawen. Studien zur verfassungsgeschichtlichen Bedeutung des Veče. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967. S. 126–196; В. Н. Бернадский. Новгород и Новгородская земля в XV веке. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1961; В. О. Ключевский. Русская история. Полный курс лекций в трех книгах. Кн. 1. Москва: Мысль, 1993. С. 375–420.

⁷⁹ H. Fleischhacker. Die staats- und völkerrechtliche Grundlagen der moskauischen Außenpolitik (14.–17. Jahrhundert). Würzburg: Holzner Verlag, 1959. S. 19.

⁸⁰ B. Dundulis. Lietuva ir Trylikos metų karas tarp Lenkijos ir Ordino // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. 1968, t. 9, p. 128.

⁸¹ LDK archyvuose sutartis neaptikta, o istorikams žinomas tekstas tėra naugardiečių sudarytas sutarties projektas.

⁸² Žr. R. R. Trimonienė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Vidurio Europa XV–XVI a. sandūroje. Šiauliai: Šiaulių pedagoginis institutas, 1996. P. 51–63.

⁸³ Žr. Д. Г. Хрусталев. Русь: от нашествия до «ига» 30–40 гг. XIII в. Санкт-Петербург: Евразия, 2004. С. 10.

⁸⁴ Žr. А. А. Горский. Русские земли в XIII–XIV веках: Пути политического развития. Москва: Ин-т рос. истории РАН, 1996. С. 112–114.

⁸⁵ Žr. Z. Norkus. Apie antrąjį Kijeva, kurio taip ir nebuvo: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė lyginamosios istorinės imperijų sociologijos ir tarptautinių santykių teorijos retrospektyvoje.

*SUMMARY**THE HISTORY OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA
AND CONTEMPORARY THEORIES OF INTERNATIONAL
RELATIONS*

The paper explores the epistemic fruitfulness of the contemporary theories of modern relations for historical research about the relations between pre-modern polities. The application of the neorealist theory in such research is blocked by its assumption that its subject is international system, consisting of sovereign national states. However, there were no such states (and nations) in medieval Europe and most other places in premodern times. The concept of international society of H. Bull is not applicable to premodern polities because of its assumption that Westphalian peace treaty of 1648 was the date of birth of the international law and international society as historical reality. A. Wendt's thesis that in the premodern times international politics was dominated by the Hobbesian culture of anarchy disregards historical evidence about the "Lockean" realities of the dynastic politics in the medieval Europe and other places. In the first part of the article, the corrections to remove these modernist and europocentric deformations are suggested. They include the replacement of the concepts of "international system" and "international society" by the broader notions of "interpolity system" and that of "interpolity society", and the distinction between "sovereign polities system/society" and "suzerain (imperial) polity system/society", borrowed (with modifications) from M. Wight. Second part and third parts together constitute a case study about the changing roles and challenges of the Grand Duchy of Lithuania (GDL) as the subject of interpolity relations in XIII–XV centuries. The second part is about the rise of GDL from the polity playing the role of the barrier (but not that of buffer) polity, separating Central European and Eastern European interpolity systems and belonging to both of them, to the regional empire and suzerain polity of the Eastern European interpolity system by the early XVth century. However, Lithuanian hegemony in Eastern Europe lasted only very few years. After 1430, the Eastern European interpolity system was about to transform itself from the suzerain polity system into a multipolar sovereign interpolity system of the type that consolidated in the Central and Western Europe after 1648 and survived

for 300 years. However, the political leadership of GDL failed to meet the challenge to maintain an emerging multipolar balance of power in this system. According to the unconventional account of the so-called “feudal war” (1431–1453) in the Great Duchy of Moscow by Alexander Zimin, there was real possibility to establish at least two Russian states in the lands ruled by the Muscovite princes. Great Novgorod was viable polity too, bearing promise of the protobourgeois and protodemocratic Russia. Another viable polity was created in Kazan by Tatars who have changed to sedentary life of agriculturalists, and were about to become the power, filling out the geopolitical space that in older times was held by Volga Bulgaria. However, mainly due to the pursuit by Jagiellonian rulers of GDL and Poland of the dynastic politics in the Central Europe, at least three windows of opportunity to preserve this interpolity system from its annihilation by rising Moscow empire were not used. Last of them was the opportunity to re-establish the independence of Great Novgorod in 1480. These failures of the Lithuanian statesmanship sealed the fate of the Eastern European interpolity system: its disappearance in the Moscow empire. So the history of Eastern European interpolity politics in the XIII–XVIII centuries is another case proving the finding of the recent research by Stuart J. Kaufman, William C. Wohlforth, Richard Little, David Kang, Charles Jones, Victoria Tin-Bor Hui, Arthur Eckstein, Daniel Deudney, Williams Brenner that a long-lasting balance of power in a interpolity system is rather an exception than rule, the rule being the displacement of the multipolar or bipolar balance of power interpolity systems by empires.